

GIREIDI YA

12

MIND THE GAP!

TSHIVENDA LUAMBO LWA HAYANI
DZHATSHA LA VHARENDI

T. T MUDAU

basic education
Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

**MIND THE GAP STUDY GUIDE
TSHIVENDA LUAMBO LWA HAYANI**

GIREIDI YA 12

DZHATSHA ŁA VHARENDA

Tshivenda Luambo Lwa Hayani-Gireidi Ya 12-Dzhatsha Ła Vharendi

ISBN 978-1-4315-3397-8

Vhabveledzi:

Iyi gaidi yo bveledzwa nga vhathu vha tevhelaho:

- Mavhusha Takalani I.
- Nedzharača Julia R.
- Pholi Tshifhumulo N.
- Vhamusanda Vho-Mmbi Mudzulathungo N.
 - Sithi P.E
 - Nemukula L.E
 - Mapiri N.R
 - Musinyali A.S

This content may not be sold or used for commercial purposes.

Curriculum and Assessment Policy Statement
(CAPS) Grade 12 Tshivenda Home Language
Mind the Gap study guide for the Poetry:
Dzhatsha la vharendi by TT Mudau.

This publication has a Creative Commons Attribution Noncommercial Sharealike Licence. You can use, modify, upload, download, and share content, but you must acknowledge the Department of Basic Education, the authors and contributors. If you make any changes to the content you must send the changes to the Department of Basic Education. This content may not be sold or used for commercial purposes. For more information about the terms of the license please see: <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/3.0/>.

Copyright © Department of Basic Education 2019
222 Struben Street,
Pretoria, South Africa
Contact person: Ms C. Weston
[Email: Weston.C@dbe.gov.za](mailto:Weston.C@dbe.gov.za)
Tel: (012) 357 4183
<http://www.education.gov.za>
Call Centre: 0800202933

Acknowledgements

The extracts from the poetry in this study guide are from *Dzhatsha la vharendi* by TT Mudau.

Mind the Gap Team

Senior Project Leaders: Dr S. Malapile, Ms C Weston
Production co-ordinators:
B. Monyaki, B. Ras, M. Phonela, M. Nematangari
Authors: L.E Nemukula, N. Mmbi, N. Pholi, J. Nedzharata, PE Sithi, AS. Musinyali, I.T Mavhusha, NR Maphiri,

Designer: Page82 Media
Onsite writers' workshop support:
J. Mphidi, V. Magelegeda, P. Hlabiwa, R. Maboye, N. Malope

Ministerial Foreword

The Department of Basic Education remains steadfastly committed to innovative strategies aimed at enhancing learner attainment. Consistent with the government's commitment in promoting the indigenous languages that form the tapestry of our democratic landscape, this Mind the Gap Self study guide is a concrete demonstration of this commitment.

The release of this self-study guide incorporates all the official African Home Languages focusing on the novel genre at this stage. Not only does the study guide incorporate the African languages, but it also incorporates South African Sign Language Home Language, Afrikaans Home Language and English First Additional Language.

The Mind the Gap Literature Self Study Guide is responding to the broader sectoral reading challenges that the country is experiencing. It seeks to strengthen the following strands of the National Reading Sector Plan: Teacher Development and Support; Direct Learner Support; and Provisioning and Utilisation of the Learning and Teaching Support Materials. Its interactive nature will make it easier for both teachers and learners to read, to learn or study. It is hoped that through this Study Guide, the reading and learning outcomes will be achieved.

Key terminologies are explained or illustrated in a simplified manner and examples of the types of questions as a learner you may expect to be asked in an examination, are included in this study guide. In order to build your understanding, specific questions and possible responses forms part of the study guide package.

The study guide is designed to appeal to any learner offering Grade 12, whether as a part-time or a full-time candidate. Educators in the field will also find it an invaluable resource in their practice.

Every learner is a national asset, all you need now is to put in the hours required to prepare for the examinations and excel! We wish each and every one of you good luck and success.

Matsie Angelina Motshekga, MP
Minister of Basic Education

A handwritten signature in black ink, appearing to read "Motshekga".

MRS AM MOTSHEKGA, MP
MINISTER
DATE: 14 NOVEMBER 2019

ZWI RE NGOMU

NDIMA			SIATARI
1	1	Marangaphanda	
	1.1	Ri a ni lumelisa mugudi wa Gireidi ya Vhufumimbili	
	1.2	Gaidi iyi i nga shumisiwa hani?	
	1.3	Tsivhudzo ya kuvhalele na kuñwalele kwa mulingo	
	1.3.1	Kuvhalele kwa mulingo	
	1.3.2	Duvha la mulingo	
	1.3.2	Nyangaredzo ya Bammbiri la Vhuvhili	
	1.3.4	Mbudziso pfufhi na ndapfu	
	1.3.5	Vhalingi vha sedza mini?	
	1.3.6	Maipfi ane a shumiseswa kha u vhudzisa mbudziso	
2		Mbonalo/zwitalusi zwa vhurendi	
3		Tsenguluso ya tshirendo tshinwe na tshinwe tsho randelwaho	
	3.1	Tshirendo tsha 1: Ri bva kule nga M.N Musehane	
	3.1.1	Thero	
	3.1.2	Lushaka na tshivhumbeo	
	3.1.3	Tsenguluso ya tshirendo	
	3.1.4	Thouni na mudi	
		Mushumo 1	
	3.2	Tshirendo tsha 2 : Lo tsha nga Phaswana N.E	
	3.2.1.	Thero	
	3.2.2	Lushaka na tshivhumbeo	
	3.2.3	Tsenguluso ya tshirendo	
	3.2.4	Thouni na mudi	
		Mushumo 2	
	3.3	Tshirendo tsha 3: Ramaremisa nga Z. Mutsila	
	3.3.1	Thero	
	3.3.2	Lushaka na tshivhumbeo	
	3.3.3	Tsenguluso ya tshirendo	

	3.3.4	Thouni na mudi	
		Mushumo 3	
	3.4	Chris Hani nga Ndlovu L.R	
	3.4.1	Thero	
	3.4.2	Lushaka na tshivhumbeo	
	3.4.3	Tsenguluso ya tshirendo	
	3.4.4	Thounu na mudi	
		Mushumo 4	
	3.5	Hu tshi kovhiwa ifa nga Mudau F.R	
	3.5.1	Thero	
	3.5.2	Lushaka na tshivhumbeo	
	3.5.3	Tsenguluso ya tshirendo	
	3.5.4	Thouni na mudi	
		Mushumo 5	
	3.6	Mbilu i lilela u gavha nga Sigwahulimu W.M.R	
	3.6.1	Thero	
	3.6.2	Lushaka na tshivhumbeo	
	3.6.3	Tsenguluso ya tshirendo	
	3.6.4	Thouni na mudi	
		Mushumo 6	
	3.7	A si ene nga Ndlovu L.R	
	3.7.1	Thero	
	3.7.2	Lushaka na tshivhumbeo	
	3.7.3	Tsenguluso ya tshirendo	
	3.7.4	Thouni na mudi	
		Mushumo 7	
	3.8	Zwila nga Mafhege B.R	
	3.8.1	Thero	
	3.8.2	Lushaka na tshivhumbeo	
	3.8.3	Tsenguluso ya tshirendo	
	3.8.4	Thounu na mudi	

		Mushumo 8	
	3.9	Xuxuxu nga Mphaga A.A	
	3.9.1	Thero	
	3.9.2	Lushaka na tshivhumbeo	
	3.9.3	Tsenguluso ya tshirendo	
	3.9.4	Thounu na mudi	
		Mushumo 9	
	3.10	Ntendele ndi vhe tsumbandila nga Mudau F.R	
	3.10.1	Thero	
	3.10.2	Lushaka na tshivhumbeo	
	3.10.3	Tsenguluso ya tshirendo	
	3.10.4	Thouni na mudi	
		Mushumo 10	
	3.11	Ndi dakalo-zwililo nga Mafhege B.R	
	3.11.1	Thero	
	3.11.2	Lushaka na tshivhumbeo	
	3.11.3	Tsenguluso ya tshirendo	
	3.11.4	Thouni na mudi	
		Mushumo 11	
	3.12	Mulondo wa lufu nga Sigwaghulimu W.M.R	
	3.12.1	Thero	
	3.12.2	Lushaka na tshivhumbeo	
	3.12.3	Tsenguluso ya tshirendo	
	3.12.4	Thouni na mudi	
		Mushumo 12	
4		Phindulo dzo anganyelwaho dza mishumo yo newaho	
5		Rubriki dza u t̄ola/maka mbudziso ndapfu	

1. MARANGAPHANDA

1.1 Ri a ni lumelisa mugudi wa Gireidi ya Vhufumimbili.

Gaidi iyi ya “Mind the Gap” i ni thusa u dilugisela malingo wa mafheloni a nwaha wa Tshiven̄da Luambo lwa Hayani bammbiri la vhuvhili.

Bammbiri la vhuvhili li katela nganea, dirama na vhurendi.

Gaidi iyi yo disendeka kha zwirendo zwo randelwaho zwi tevhelaho:

1. *Ri bva kule* nga Musehane N.M
2. *Lo tsha* nga Phaswana N.E
3. *Ramaremisa* nga Mutsila Z
4. *Chris Hani* nga Ndlovu L.R
5. *Hu tshi kovhiwa ifa* nga Mudau F.R
6. *Mbilu i lilela u gavha* nga Sigwahulimu W.M.R
7. *A si ene* nga Ndlovi L.R
8. *Zwila* nga Mafhege B.R
9. *Xuxuxu* nga Mphaga A.A
10. *Ntendele ndi vhe tsumbandila* nga Mudau F.R
11. *Ndi dakalo-zwililo* nga Mafhege B.R
12. *Mulondo wa lufu* nga Sigwahulimu W.M.R

Ni humbelwa uri gaidi iyi ni tou i shumisa sa sumbandila. Ni lavhelelwa uri ni vhale bugu yo randelwaho ya vhurendi nga vhudalo.

1.2 Gaidi iyi i nga shumiswa hani?

Kha gaidi iyi ni wana manweledzo a zwine tshirendo tshiñwe na tshiñwe tsha amba zwone. Hu dovha hafhu ha vha na nyangaredzo ya tshivhumbeo tsha bammbiri la vhuvhili. Ni dovha na newa mbudziso dzi tułulaho dzangalelo la u vhala magumoni a ngudo ya tshirendo tshiñwe na tshiñwe. Musi ni tshi vhala gaidi heyi ni do kona u psesesa zwinzhi nga ha zwi tevhelaho:

- zwine tshirendo tsha amba zwone, ther, lushaka na tshivhumbeo, thouni na mudi, dikishini na figara dza muambo.

1.3 TSIVHUDZO YA KUVHALELE NA KUNWALELE KWA MULINGO

1.3.1 Kuvhalele kwa mulingo

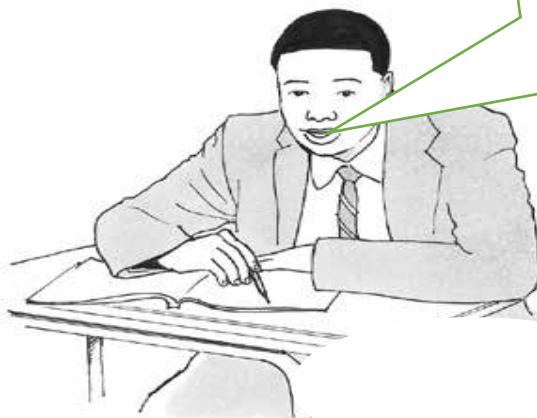

- Dzudzanyani mushumo wa u vhala u ya nga khethekanyo ya u thoma. Na fhedza ni fanela u kokodza muya nyana ni kone u fhirela kha iñwe khethekanyo.
- Ivhani na zwoñhe zwine na ño zwi shumisa ni tshi vhala phanđa ha musi ni tshi thoma u vhala sa penisela, bolopheni, bammbiri, ruña, ngilasi ya mađi na peni i talelaho zwa ndeme zwine na khou vhala.
- Ivhani na fulufhelo. Izwi zwi thusa uri vhuluvhi hañu vhu tou fombe kha zwine na khou vhala.
- Vhuluvhi hañu vhu shuma zwavhuđi nga u shumisa mivhala na zwifanyiso. Edzisani u zwi shumisa nga hune na kona.
- U dovhola ndi zwa ndeme kha u elelwa mafhungo ane na fanela u a vhala. Vhalani mushumo wañu u swikela ni tshi kona u u elelwa zwi sa kondi.
- Funzani muñwe ane a ño thetshelesa zwine na khou vhala. Zwi a thusa u vhalela notsi dzañu ntha.
- U eđela lwo linganelaho vhusiku vhuñwe na vhuñwe, u ja zwiliwa zwa mutakalo, na u ñwa mađi manzhi ndi zwa vhuñhogwa zwine na fanela u ita u thusedza vhuluvhi hañu.
- U vhalela mulingo zwi fana na u ita ndowendowe, zwo ralo ni fanela u dilugisela.

1.3.2 Duvha la mulingo

Mañwalele
a mulingo

*Shumisani gaidi iyi
ya jitheretsha sa
bugu ya u shumela,
ñwalani notsi, olani
zwifanyiso ni talele
mihumhulo va*

- Idani na bolopheni dzi ñwalaho, penisela yo vhađiwaho, raba na tshivhađapenisele. Ni ðe na bugundaula na vhurifhi ha u tendelwa u ñwala. Swikani u ñwala hu tshee ho sala awara.
- Iyani bungani ni sa athu u thoma u ñwala. Ni songo fhedza tshifhinga tshañu tsha u ñwala nga u ya bungani musi ni kati na u ñwala.
- Ni fanela u ñivha musi mulingo u tshi tou thoma uri ndi dzifhio mbudziso tharu dzine na ðo dzi fhindula kha vhurendi, nthihi ine na ðo i fhindula kha nganea na uri ndi ifhio nthihi ine na ðo i fhindula kha ñirama. Vhalani ndaela nga vhuronwane.
- Sedzulusani mbudziso iñwe na iñwe uri ni kone u pfectesa zwine ya khou vhudzisa. Ni songo t̄avhanyedza u fhindula mbudziso ni songo ranga na pfectesa. Arali na sa fhindula mbudziso nga ndila yo teaho, a ni nga koni u avhelwa maraga dzayo. Lavhelesani maipfi ane a vha khoñø kha mbudziso uri ni kone u i fhindula nga ndila yo teaho. Ni ðo wana mutevhe wa maipfi ane a shumiseswa kha u vhudzisa mbudziso kha ndima yeneyi ya 1 – kha gaidi iyi.

- Langani tshifhinga tshañu zwavhuđi. Thomani nga mbudziso ine na vhona i tshi leluwa. Musi ni tshi fhindula mbudziso, sedzani maraga dze dza avhelwa khayo uri ni kone u fhindula nga mafhungo a linganaho maraga idzo. Pimani u wana gumofulu ya maraga nga u ፲ea mbuno dzine dza pfadza.
- Dzikani naho mbudziso i tshi pfala i tshi kondà musi ni tshi i lavhelesa lwa u thoma. Nga murahu ha u i lavhelesa zwavhuđi, ni ḋo i vhona i tshi ቴumana na zwiñwe zwe na zwi vhala. Arali na pfa hu tshi nga yo vhofhiwa vhukuma, fhirelani kha mbudziso i tevhelaho ni kone u i humela arali hu tshi kha ደi vha na tshifhinga. Edzisani u fhindula mbudziso dzođhe dzine na khou tea u dzi fhindula.
- Ñwalani zwi no vhonala uri vhaṭhaṭhuvhi vha lelutshelwe nga u vhala mushumo wañu. U ñwala nga u ñwayañwaya na u hwayekanya zwi a mburisa maraga.

1.3.3 NYANGAREDZO YA BAMMBIRI LA VHUVHILI LA TSHIVENDA LUAMBO LWA HAYANI.

Bammbiri ili li na maraga dza 80. Maraga dza 30 ndi dza vhurendi, dza 25 ndi dza nganea kana fołokuloo ngeno dziñwe dza 25 dzi tshi bva kha ደirama.

Kha bammbiri li mulingo ni ḋo lavhelelwa u vhala ndaela sa izwo zwo sumbedzwaho afha fhasi:

NDAELA NA MAFHUNGOTHANGELI

1. Ni humbelwa uri ni vhale siaṭari ili nga vhuronwane ni sa athu u fhindula mbudziso.
2. Ni songo vhuya na edzisa u vhala bammbiri lothe. Tolani thebulu ya zwi re ngomu kha siaṭari ja 4 ni swaye nomboro dza mbudziso dzo vhudziswaho kha zwibveledzwa zwe na guda uno nwaha. Nga murahu ha izwo, vhalani mbudziso idzo ni nange dzine na tama u dzi fhindula.
3. Bammbiri heli li na KHETHEKANYO THARU:

KHETHEKANYO YA A: Vhurendi (30)

KHETHEKANYO YA B: Folukułoo KANA Nganea (25)

KHETHEKANYO YA C: Dirama (25)

4. Fhindulani MBUDZISO THANU dzo fhelela: THARU kha KHETHEKANYO YA A, NTHIHI kha KHETHEKANYO YA B na NTHIHI kha KHETHEKANYO YA C nga ndila i tevhelaho:

KHETHEKANYO YA A: VHURENDI

VHURENDI HO RANDELWAHO – Fhindulani mbudziso MBILI.

VHURENDI VHU SONGO VHONWAHO – Mbudziso ya KHOMBEKHOMBE.

KHETHEKANYO YA B: NGANEA/FOLUKUŁOO

Fhindulani mbudziso NTHIHI.

KHETHEKANYO YA C: DIRAMA

Fhindulani mbudziso NTHIHI.

5. KUNANGELWE KWA PHINDULO KHA KHETHEKANYO YA B
(NGANEA/FOLUKUŁOO) NA YA C (DIRAMA):

- Fhindulani mbudziso FHEDZI dza kha nganea/folukuloo na kha dirama dze na guda.
- Fhindulani MBUDZISO NDAPFU NTHIHI na MBUDZISO PFUFHI NTHIHI. Arali na fhindula mbudziso ndapfu kha KHETHEKANYO YA B, ni fanela u fhindula mbudziso pfufhi kha KHETHEKANYO YA C. Arali na fhindula mbudziso pfufhi kha KHETHEKANYO YA B, ni fanela u fhindula mbudziso ndapfu kha KHETHEKANYO YA C.
- Shumisani mutevhe wa u sedzulusa uri u ni thus.

6. VHULAPFU HA PHINDULO

- Mbudziso ndapfu ya Vhurendi i tea u fhindulwa nga maipfi a u bva kha a 250 u ya kha a 300.
- Mbudziso ndapfu dza khethekanyo ya Nganea/Folukuloo, na ya Dirama dzi tea u fhindulwa nga maipfi a u bva kha a 400 u ya kha a 450.
- Vhulapfu ha phindulo dza mbudziso pfufhi vhu tea u langwa nga maraga dzo ęekedzwaho/avhelwaho. Phindulo dza vhalingiwa dzi tea u pfufhifhadzwa dza dovhya dza livhanywa.

7. Tevhedzani ndaela dzo ęekedzwaho mathomoni a KHETHEKANYO İNWE na İNWE nga vhuronwane.
8. Nomborani phindulo dzańu kokotolo maelana na mutevhe wa u nombora wo shumiswaho kha ili bammbiri ła mbudziso.
9. Thomani KHETHEKANYO İNWE na İNWE kha siałari LISWA.

10. Ndangatshifhinga yo anganywaho:

KHETHEKANYO YA A: Hu anganyelwa u swika kha minetse ya 40

KHETHEKANYO YA B: Hu anganyelwa u swika kha minetse ya 55

KHETHEKANYO YA C: Hu anganyelwa u swika kha minetse ya 55

11. Nwalani nga vhudele, nahone zwi vhaleaho.

THEBUŁU YA ZWI RE NGOMU

KHETHEKANYO YA A: VHURENDI

Vhurendi ho randelwaho: Fhindulani mbudziso MBILI DZIŃWE na DZIŃWE.

NOMBORO YA MBUDZISO	MBUDZISO	MARAGA	NOMBORO YA SIATARI
1.	Mbudziso ndapfu	10	
2.	Mbudziso pfufhi	10	
3.	Mbudziso pfufhi	10	
4.	Mbudziso pfufhi	10	

NA

Vhurendi vhu songo vhonwaho: Mbudziso ya KHOMBEKHOMBE

5.	Mbudziso pfufhi	10
----	-----------------	----

*PFESESANI: Fhindulani MBUDZISO NDAPFU NTHIHI na PFUFHI NTHIHI. Arali na fhindula mbudziso ndapfu kha KHETHEKANYO YA B, ni tea u fhindula MBUDZISO PFUFHI u bva kha KHETHEKANYO YA C. Kha KHETHEKANYO YA B na KHETHEKANYO YA C, fhindulani mbudziso nthihi-nthihi u bva kha KHETHEKANYO ińwe na ińwe.

KHETHEKANYO YA B: NGANEA/FOLUKUŁOO

Fhindulani mbudziso NTHIHI u bva kha nganea/folukuloo yo randelwaho.

6.	Mbudziso ndapfu	25	
7.	Mbudziso pfufhi	25	
8.	Mbudziso ndapfu	25	
9.	Mbudziso pfufhi	25	

KANA

FOLUKUŁOO: Fhindulani mbudziso NTHIHI u bva kha FOLUKUŁOO yo randelwaho.

10.	Mbudziso ndapfu	25	
11.	Mbudziso pfufhi	25	

KHETHEKANYO YA C: DIRAMA

Fhindulani mbudziso NTHIHI fhedzi u bva kha dirama dzo randelwaho.

12.	Mbudziso ndapfu	25	
13.	Mbudziso pfufhi	25	
14.	Mbudziso ndapfu	25	
15.	Mbudziso pfufhi	25	

***PFESESANI:** Kha KHETHEKANYO YA B na YA C, fhindulani MBUDZISO NDAPFU NTHIHI na MBUDZISO PFUFHI NTHIHI.

A ni lavhelelwi u fhindula mbudziso MBILI ndapfu kana mbudziso MBILI pfufhi.

MUTEVHE WA U SEDZULUSA

Shumisani uyu mutevhe wa u sedzulusa uri ni vhe na vhučanzi ha uri no fhindula tshivhalo tsho teaho tsha mbudziso nga u vhea luswayo afho ho teaho:

KHETHEKANYO YA	NOMBORO DZA MBUDZISO	TSHIVHALO TSHA MBUDZISO DZO TEAHO U FHINDULWA	LUSWAYO (✓)
A: VHURENDI (Vhurendi ho randelwaho)	1–4	2	
A: VHURENDI (Vhurendi vhu songo vhonwaho)	5	1	
B: NGANEA/FOLUKUŁOO (Mbudziso Ndapfu kana Mbudziso Pfufhi)	6–11	1	
C: DIRAMA (Mbudziso Ndapfu kana Mbudziso Pfufhi)	12–15	1	

*PFESESANI: Kha KHETHEKANYO YA B na YA C, ni tea u vha na vhučanzi uri no fhindula mbudziso NDAPFU NTHIHI na PFUFHI NTHIHI. A ni tei u fhindula mbudziso ndapfu MBILI kana mbudziso pfufhi MBILI.

1.3.4 MBUDZISO PFUFHI NA NDAPFU

Kha mbudziso pfufhi ni ḥewa tshirendo tsho randelwaho tshi bvaho buguni ya vhurendi. Ni ḥo konaha u fhindula mbudziso dzo ḫisendekaho kha tshirendo itsho tsho randelwaho. Phindulo ni nga dzi wana dzi tshi bva kha tshirendo tsho ḥewaho, dzi tshi ḥo ni linga u psesesa haṇu ha zwiñwe zwipiḍa zwi re nga ngomu ha tshirendo itsho: lushaka, tshivhumbeo, figara dza muambo, mudi, mutevhetsindo, thounu, dikishini, na ther. Dziñwe mbudziso dzi linga mihibulo yaṇu nga ha itsho tshirendo.

Kha mbudziso ndapfu ni fhiwa tshitatamennde tshi angaredzaho ḫodea dza tshirendo na fanela u fhindula mbudziso yo ḫisendekaho khatsho. Mbudziso iyi ni fanela u i fhindula nga ndila ya maanea a ḫitheretsha. Humbulani uri maanea aṇu a tea u vha na tshivhumbeo. Musi ni tshi fhindula mbudziso iyi ni fanela u khwaṭhisidza nga zwi bvaho tshirendoni tshe na ḥewa. Musi mbudziso iyi i tshi ḥolwa hu shumiswa rubriki. Maraga dzi avhelwaho kha mbudziso iyi ndi 25.

1.3.5. VHALINGI VHA SEDZA ZWIFHIO?

Vhalingi vha ḥo ḫaṭhuvha phindulo dzaṇu pfufhi zwi tshi yelana na:

- Kupfesesele kwaṇu nga ha zwine vhurendi na maiwe maiwalwa zwa amba zwone. Ni fanela u kona u ḫalusa mafhuno ane a sa tou vha khagala kha bugu yo randelwaho.
- U kona haṇu u dzudzanyulula mafhuno kha bugu idzo. Tsumbo: Ni nga vhudzisa uri ni ḥee muhumbulo muhulwane wa tshirendo, kana ni topole figara ya muambo ni dovhe ni ḥee na mushumo wayo.
- U kona u ḥekedza mafhuno e a si tou buletshedzwa zwi khagala kha tshirendo, ni tshi khou shumisa zwine na vho zwi ḫivha tshirendoni itsho. Izwi zwi vhidzwa u pfi iniferensi. Zwithu hezwi zwi nga katela u sumbedza uri figara ya muambo yo shumisiwaho tshirendoni i nga ḫuṭuwedza hani kupfesesele kwaṇu kwa tshirendo, u ḫalutshedza ther kana u vhambedza mudi na thouni.

- U kona hañu u ita khañhulo nga ha ndima na u fha mihumbulo yañu nga ha tshirendo zwi tshi yelana na mafhundo a tshirendo itsho. Haya maitele a vhidzwa u pfi ḥañhuvho ya tshirendo. Tsumbo: Ni nga vhudzisa u pfi ni a tendelana na na mafhundo o ḥetshedzwaho kana uri ni ḥalutshedze uri muhumbulo muhulwane wa murendi a tshi amba izwi ndi ufhio?
- U kona hañu u pfesesa zwitālusi zwa vhurendi kha tshirendo na nđila ye tshirendo tsha ḥwaliswa zwone zwi tshi yelana na lushaka na tshivhumbeo. Haya maitele a vhidzwa u pfi u takalela (aphirishiesheni). Tsumbo: Ni nga vhudzisa uri ni vhona u nga murendi mukene u ḥipfa hani, kana uri arali ho vha hu inwi murendi mukene no vha ni tshi do ita mini arali no ḥiwana ni kha nyimele ine uyo murendi a vha khayo? Ni nga ḫi vhudzisa uri ḥalutshedzani uri tshitaela tsha murendi tshi thusedza hani u bvisela khagala zwine murendi a ḥipfisa zwone.

1.3.6 MAIPFI ANE A SHUMISESWA KHA U VHUDZISA MBUDZISO.

Hedzi ndi tsumbo dza tshaka dza mbudziso dzine na nga ḥangana nadzo mulingoni.

LUSHAKA LWA MBUDZISO	ZWINE NA FANELA U ITA
<i>Mbudziso dici re khagala dzine phindulo dzadzo dza vha dici khagala</i>	
Bulani ipfi li ambaho zwifanaho na ... u bva afho tshirendoni.	Topolani ipfi lo teaho u bva afho tshirendoni, nz.
Neani mbuno/ zwiitisi/ mihumbulu	Ńwalani mafhungo ni sa ḥalutshedzi
Ifhani mbuno mbili kha / ndi ngani	Ifhani mbuno mbili
Talusani murendi/ mbuno/ hu itea mini musi ...	Neani dzina la murendi, neani mihumbulu
Țalutshedzani fhethu/ zwiito/ hu bvelela mini musi ...	Ńwalani mbonalo ya zwithu Tsumbo: fhethu hu vhonalah, pfalah, nukhis, sa mini? Murendi mukene u na vhulenda, tshinwa, vhuhali naa?
Ndi mini zwine murendi mukene a amba musi a tshi ri ...	Țalutshedzanii zwo ambiwaho – zwe murendi a zwi bula.
Ndi nga mini murendi mukene a tshi vhonai zwo zwithu nga iwe ndila?	Neani mbuno uri ndi nga mini murendi mukene e na kuhumbulele/kuvhonele kwo ralaho.
Ndi mini tsho dzikusaho murendi ...	Ńwalani mbuno ni sumbedze tshiitisi.
Tshirendo itsi tshi na mutevhetsindo-de? Ndi ngani?	Bulani nyelelo ya mutevhetsindo ni tikedze mbuno yanu.
<i>Mbudziso dza u dzudzanyulula dici ḥodaho u dzudzanya zwipida zwa mafhungo</i>	
Nweledzani mihumbulu mihiwane	Nweledzani ni sa ḥalutshedzi mafhungo manzhi.
Kuvhanganyani fhethu huthihi mihumbulu i yelanaaho.	Țumanyani/vhekanyani zwithu zwi fanaho fhethu huthihi.

Mbudziso dza iniferentsi (u humbulela) musi u tshi sedza zwi re tshirendoni

Talutshedzani ndila ine mihibulo ya tumana/tshimbilelana ngayo na theron	Talusani għumano/u tshimbilelana ha mihibulo na theron.
Vhambedzani kuhumbulele kwa murendi mukene na kwa murendi mukene.	Bulani kuhumbulele ku fanaho na ku fhambanaho.
Maipfi aya/zwiwo izwi zwi ni humbudza/bvukulula zwifhio u ya nga nyimele iyi?	Bulani uri zwi ni humbudza mini zwi tshi yelana na zwine na khou pfisa zwone tshirendoni itsho.
Sumbedzani uri hu nga itea mini arali zwine murendi a amba zwa nga swika ndevheni dza vhagwalabi?	Nwalani zwine na humbulela uri vhagwalabi vha nga dipfisa hani /vha nga ita mini.
Murendi u amba mini a tshi ri ...	Talutshedzani uri ndi nga mini o shumisa ayo maipfi.
Mafhundo a tevhelaho ndi ngoho kana a si ngoho ...	Fhindulani nga EE kana HAI u livhana na mbudziso yanu. Neani na thikhedzo ya phindulo yanu.
Nangani phindulo yoneyone kha dze na newa u fhedzisa mafhundo a tevhelaho ...	Nangani ledere ġithihi kha o nekedzwaho ni ji nwale u livhana na mbudziso yone.
Fhedzisani fhungo ili nga u dżenisa maipfi o siiwaho	Nwalani maipfi o siiwaho
Dzhiani muṭala u bvaho tshirendoni u sumbedza vhungoho ha phindulo yanu.	Nwalani muṭala wonu u bvaho tshirendonii ni tshi khou shumisa maipfi one na tswayo dzone. Ni dovhe ni shumise na zwiđevhe u sumbedza uri no tou a dzhia buguni

Mbudziso dza u tħażjuvha dzi tqidha khaġħulo yanu zwi tshi yelana na kupfesesi kwa kwa tshirendo.

Talutshedzani muhumbulo waṇu/ vhudipfi ha murendi/ theroyatshirendo.	Dzhielani mafhungo othe a re tshirendoni n̄ha ni kone u fha muhumbulo waṇu.
Ni humbula uri ...	Mbudziso iyi a i na phindulo yone kana i si yone, fhedzi inwi ni fanelau fha mbuno ya u tikedza phindulo yaṇu.
<i>Mbudziso dza u kholedzela dzi ṭodaho vhudipfi hanu zwi tshi tevhela mafhungo a wanalahotshirendoni.</i>	
No vha ni tshi ḋo ḋipfa hani arali no vha ni murendimukene musi ...	Mbudziso iyi a i na phindulo yone kana i si yone fhedzi inwi ni fanelau khwaṭhisidza phindulo yaṇu.
Talutshedzani kupfesesele kwaṇu nga ha ...	Neani ḫalutshedzo nga kupfesesele kwaṇu.
Ni a pfela vhutungumurendimukene ...	Neani muhumbulo waṇu.

NDIMA YA 2

MBONALO/ZWITALUSI ZWA VHURENDI

Zwitalusi	Thalutshedzo
Dikishini	Ndi kunangele kwa maipfi nga murendi na ndila ine a dzudzanya ngayo maipfi awe. Mudi, redzhisitara, thouni, figara dza muambo, nz. zwi ṭotomodza dikishini ya murendi. Murendi muñwe na muñwe u na dikishini yawe.
Litatathino/Linęñuli / Yufemizimu	U shumiswa ha maipfi a sa vhaisiho vhudzuloni ha ayo a vhavhaho kana o tou livhaho. Tsumbo: Mukegulu vho ri sia, hu u shavha uri vho fa.
Muthu wa u thoma	Ndi musi tshirendo tshi tshi niwalwa nga kuvhonele kwa “nne” kana ‘riñe’.
Linęñedzi/Likaluli / Haiphabole	Ndi u amba nyito yo fhirsisaho mpimo, sa: ‘O ri u fhufha vhavhili vha sera.
Aironi	Ndi figara ya muambo hune maipfi a shumiswa nga ndila yo shandeaho, zwine maipfi a amba zwone zwa vha zwo fhambana na zwine maipfi ayo a amba zwone. Itshi ndi tshitatamennde kana nyimele yo fhambanaho na izwo zwo livhaho/taluswaho. Zwavhuđivhudı hu vha hu phambano ya mbonalo (zwine zwithu zwa vhoneisa zwone) na zwithu kana nyimele ya vhukumakuma. Tsumbo: Muthu a nga ri a tshi fhindula ḥikumedzwa ḥi ngwaluwaho khoroni a ri ‘Muhumbulo wavhudı vhukuma’, ngeno vha tshi khou tou hoyo. Hu na vhushaka vhuhulu vhukati ha aironi na muhoyo. Tsumbo: Vhavhulahi havha ndi vhanna vha vhulenda.
Limethafore	Ndi figara ya muambo ine ha tou buletshedzwa musi hu tshi fanyiswa zwithu zwivhili zwi sa fani. Tsumbo: Tshavhungwe ndi nguluvhe, zwi tshi amba uri u na vhuada. Hafha a hu shumisi maipfi a mafanyisi ane a nga sa ‘sa’, ‘fana na’ na mariwe. Ndi figara ya muambo ine ra i shumisa u ḥalusa tshithu sa tshiniwe nga ndila yo tou livhaho. Tsumbo: Maemu ndi nguluvhe.
Mudi	Ndi vhudipfi kana u dzikuwa ha vhupfiwa nga muvhali wa tshirendo zwi

	tshi bva kha vhuvha ha maipfi o shumiswaho. Vhučipfi vhu nga dzikuwa nga ndila dzo fhambanaho zwi tshi bva kha ther, thounu na dikishini ya tshirendo. Mudi u nga vha wavhud, u si wavhud kana wa vha wa vhukati.
Oksimoroni	Ndi figara ya muambo ine ha shumiswa maipfi mavhili a hanedzanaho kha mutualadzi muthihi. Tsumbo: 'Tshiphiri tshi re khagala', 'dakalotshililo'.. Tsumbo: 'Tsoloi-khagala i fhača muthu, kana 'vhutshilo ndi dakalo-tshililo'.
Lifanyamuthu Liedzamuthu Phesonifikhesheni	/ Ndi figara ya muambo ine ya ḥea zwiito zwa muthu tshithu kana tshipuka. Tsumbo, 'Khavhu ya mbo mila ḫaka lothe fhu!' / U ḥea zwiito zwa muthu tshithu tshi si muthu. Tsumbo: Mavu a ḫa vhana vha vhathu
Phani	Ndi figara ya muambo hune murendi a tamba nga maipfi a re na mibvumo i fanaho kana i yelanaho zwi tshi itelwa u nyanyula vhavhali na u ḫifhisa tshirendo. Hu na tshaka dzo fhambanaho dza phani. Kanzhisa kha Tshivenda phani i wanala musi hu tshi shumiswa maipfi a homonimi na pholisesemi. Tsumbo: 'Vhuswa ha vhaswa vhu swa ha nyengelela vha kundwa na vhuswa ha u ḫa.' U tamba nga maipfi a re na mibvumo i fanaho zwi itelwa u nyanyula vhavhali, u khwathisedza, u khavhisa tshirendo, nz.
Raimi	Ndi ndovhololo ya pfalandothe, dungo kana ipfi li lothe. I wanala mathomoni, vhukati kana magumoni a muṭaladzi.
Mutevhetsindo rizimu	/ Nd muungo wa maipfi a tshirendo musi a tshi buliwa. Mutevhetsindo u a ḫavhanya kha tshirendo tsha madakalo, wa ongolowa kha tshi ambaho zwi vhaisaho.
Tshigodo sakhazimu	/ Ndi tshitatamennde tshi ambaho zwo fhambanaho na zwine murendi a amba zwone/u sasaladza vhuvhi nga maipfi a u goda/hoya/holedza. Zwine zwithu zwa amba zwone zwi vha zwo fhambana na zwine zwa khou ambiwa. Hu nga ambiwa maipfi ane a vhavha ngeno a tshi khou takadza vhainwe vhathu. Tsumbo: Uyu ndi munna nge a ambara marukhu.

Lifanyisi	Ndi figara ya muambo ine ha fanyiswa kana u vhambedzwa tshithuna tshinwe nga u shumisa maipfi sa, unga sa, fana na, na maniwe. Tsumbo, ‘O lapfa sa mpapawé.’ ‘U la u fana na nguluvhe.’
Pharadokisi	Ndi musi mihibulo mivhili i dihanedzanaho yo vhewa khatshitatamennde tshithihi, fhedzi zwi ambiwaho zwi tshi pfala. Tsumbo: <ol style="list-style-type: none"> 1. Ndi mathomo a magumo 2. U khou tshila naho wo fa
Lithothisi	Ndi tshitatamennde tshi no amba nga u dihanedza. Tsumbo: <ol style="list-style-type: none"> 1. Ho ngo tou vhifha lini, zwi tshi amba uri o naka. 2. Mulingo a wo ngo tou kondà lini, zwi tshi amba uri mulingo wo vha u leluwaho.
Aphositorofi	Hafha tshithu tshi ambiwa natsho sa muthu a tshilaho, kana tsha ditou amba tshone tshiñe. Tsumbo: Lufu, luvholela lwau lu ngafhi?
Tshiga	Tshiga ndi tshithu tshi imelaho tshinwe tshithu, fhedzi tshi na inwe ndeme i taluleaho. Tsumbo: ‘Liivha’ li imela mulalo, mufumakadzi a ambara nguvho ntswu u nea tshiga tsha uri ndi tshilikadzi/o lohelwa, nga u ralo nga u ralo.
Thero	Ndi mulaedza muhulwane wa tshibveledzwa. Kanzhi tshirendo tshi faredza milaedza i si gathi.
Muthu wa vhuraru	Ndi musi tshirendo tsho nwalwa u bva kha kuvhonele kwa ‘ene’ kana ‘vhone’.
Thouni	Ndi vhudipfi kana nyimele ya tshirendo i tokonyaho/dzikusaho/n yanyulaho vhupfa ha muvhali kana murendi.
Khesura	Ndi khoma kana tshiga tshine tsha wanala vhukati ha mutualadzi. Tshiga itsi tshi shuma u awedza muvhali.
Thikho dza mibvumo/miungo	Ndi miungo i totomodzaho thouni, dikishini, vhupfa na mudi khatshirendo. Dziñwe tsumbo asidzi: Alitheresheni, asonentsi, khonsonentsi, onomatopia, nz.
Alitheresheni	Ndi phatheni ya mibvumo i dovholahlo kha mutualadzi wa tshirendo. Mibvumo i nga vha pfalandothe kana themba.

Asonentsi	Ndi ndovhololo ya mibvumo ya pfalandothe kha mataladzi wa tshirendo.
Khonsonentsi	Ndi ndovhololo ya mibvumo ya themba kha mataladzi wa tshirendo.
Onomatopia	Kushumisele kwa maipfi u bveledza miungo i ḥalulwaho. Tsumbo: ‘Ye watshaa, watshaa’ hu u bvisela khagala muungo wa mvula ine ya khounesa. Yo ri i tshi takuwa ha pfala bvurrr phaaa, vha sala vho imisa zwitefu.
Tshivhumbeo tsha tshirendo	Ndi zwe tshirendo tsha vhumbiswa zwone. Tsumbo ndi dzi tevhelaho:
Zwitanza/ndima	<p>Ndi tshigwada tsha mataladzi ya tshirendo yo faredzaho muhumbulo muhulwane. Kanzhi zwitanza zwo vhumbwa nga mataladzi yo fhambanaho sa:</p> <ul style="list-style-type: none"> • • Khophułethe – mataladzi mivhili • Thesethe – mataladzi miraru • Khwanthireini – mataladzi miñā • Khwinthethe - mataladzi miñanu • Sesithehte – mataladzi ya rathi • Sephuthethe – mataladzi ya sumbe • okhułethe – mataladzi ya malo • siphentsiriani – mataladzi ya ṭahe • sonethe – mataladzi ya fumiñā
Ndovhololo	<p>I bvelela musi maipfi othe, kana zwipida zwa ipfi zwi tshi dovholola tshirendoni. Izwi a zwi tou khavisa tshirendo fhedzi lini, zwi dovha zwa ita uri tshirendo tshi takadze, zwa kunga/nyanyula vhavhali na u ḥea tshirendo mutevhetsindo u gobolaho. Tshaka dziriwe dza ndovhololo asidzi:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Pharalełizimu: Afha ndi musi mihumbulo i re na vhushaka, kana i ambaho zwi tshimbilelanaho i tshi sielisana kha mataladzi i tevhekanaho. Tsumbo: • Tsho ḥaho mufunwa wanga, Ndi tshi no ḥo ḥanzwa vhuhali ha banga ḥanga

- Thumano: Na yone ndi lushaka lwa ndovhololo. Hafha ri sedza maipfi o^{the} ane a fana a wanalahi mathomoni, vhukati kana magumoni a mitaladzi i tevhekanaho.

Ya mathomoni: **Mulala** u ^{newa} ^{thonifho},

Mulala mu fhe ⁿdevhe.

Ya vhukati: Sedza **makole** awe wo rūda mā^{to},

Vhalai **makole** awe u tshenzhele.

Ya magumoni: O swika tshifhefho o **denengedza**,

Zwirundu vho ralo u **denengedza**.

Yo rambalalahi: Sankambe o shanduka **Muzhou**,

Muzhou a fela felo.

Ya tshifhambano: **Khwali** u pala ndi u ^{talifha},

Vhutali ha u tshidza zwikwali.

Rifureini: Ndi mutaladzi kana mitaladzi i dovholahlo kha ndima dza tshirendo mathomoni, vhukati kana magumoni a ndima inwe na inwe.

Tsumbo: Sedzani tshirendo '**Lo tsha**' nga Phaswana N.E

NDIMA YA 3

TSENGULUSO YA TSHIRENDO TSHIŃWE NA TSHIŃWE TSHO RANDELWAHO

3.1 Ri bva kule nga *Musehane N.M*

- 1 Mugumoni wa shango \hat{a} vhushayandivho,
- 2 Ro phuphudzika ra vhuya ra tutuwa,
- 3 Ro tekateka nalo ri tsh itoda ndivho,
- 4 Ra thunyuwa \hat{o} no ri kovhelela,
- 5 Vha tshi vhona ri fhano,
- 6 Ri bva kule ha mashango.

- 7 Henengei vhubvani vhu sa sii muthu,
- 8 Ro pikanyedza zwi tshi \hat{a} ,
- 9 Phanda tshedza tsha taidza,
- 10 Ra vha na fulufhelo \hat{a} u swika.
- 11 Ra lavhelela zwivhuya ro zwondolola,
- 12 Henefho nyawedzo ya vhutshilo ra lindela.

- 13 Muhuyu u tshi sala u tshi a \hat{q} wa mahuyu,
- 14 Goni \hat{l} i tshi sala \hat{l} i tshi fhufha malegelegen,
- 15 Makole o vhala o vhonwaho,
- 16 Ndi tshifhinga tshi elaho zwo \hat{q} he,
- 17 Ni si welewele tshifhinga ni songo \hat{d} ivha,
- 18 Ngauri ri bva kule.

- 19 Muthu a tshi sala a tshi pfi vhone,
- 20 Shango \hat{l} i tshidalafhala \hat{l} a tswukuluwa,
- 21 Ndi tshifhinga tsha zwo \hat{q} he zwi tshilaho,
- 22 Zwo \hat{q} he zwi bva kule,
23. Vhutshilo hashu ho ralo-vho,
- 24 Ni si \hat{x} ipofudze ma \hat{q} o no ruda.

Manweledzo a tshirendo

Tshirendo hetshi tshi amba nga ha u kondelela na u vha na mbilu ndapfu zwine zwa vha zwone zwi itaho uri muthu mafhedziseloni a wane zwivhuya. Murendi u ombedzela uri a hu na tshi no da nga duvha lithihi, nahone zwethe zwi langiwa nga tshifhinga. U wana zwivhuya muthu u tea u vha na fhulufhelo, u kondelela na u shumesa.

3.1.1 Thero

Murendi kha itsi tshirendo u amba nga ha **u kondelela na u kona u langa tshifhinga**. Hezwi zwi ita uri ndavhelelo dza vhutshilo dzi konadzee, sa u wana pfunzo, u aluwa u swikela tshe wa pika thone na zwiwe zwivhuya vhutshiloni.

3.1.2 Lushaka na tshivhumbeo

Tshirendo itsi ndi tsha lushaka lwa baładi ya musalauno kana tsha ngeletshedzo. Murendi u amba a tshi nga ha mili na mare a tshi khou itela u rumela milaedza kha vhavhali uri vhutshiloni tshiñwe na tshiñwe tshi langiwa nga tshifhinga. Tshi na ndima/zwitanza zwiña zwo vhumbiwaho nga vese/mitaladzi ya rathi-rathi (sesithethe). U lapfa ha tshirendo itsi hu anana na u lapfa ha tshifhinga hune murendi a amba nga haho. Ndi ngazwo mutevhetsindo na thounu zwo dzika hu si na u ḥavhanyedza. Ndi tshitrendo tsho fholaho tshine khatsho murendi o dzika, o fholo nahone o ḫigeda a si na mazhuluzhulu kana tshiñwe-vho tshi mu totaho kana tshi mu philiphithaho. Murendi u bvisela khagala kuvhonele kwawe kwa vhutshilo nga ndila i tendiseaho nahone i pfadzaho.

3.1.3 Tsenguluso ya tshirendo

Thoho: Thoho ya itsi thshirendo i na zwine ya amba zwone. Zwi pfala murendi a tshi sumbedza uri zwine ra ḥangana nazwo kana u zwi wana vhutshiloni, na matshilele ashu nangoho zwi zwithu zwi bvaho kule. Muñwe na muñwe u na ḫivhazwakale ya vhutshilo hawe i ḥanaho lwendo lwa vhutshilo he a tshila u swikela hune a vha hone ḫamusi. Nangoho ‘Ri bva kule’.

Mitaladzi 1-2: Rothe ri bebwa ri si na ndivho, fhedzi ra kondelela ri wa ri tshi vuwa ra vhuya ra bvelela ra pfi vho funzeaho.

Mitaladzi 4: U wana zwivhuya zwi nga da namusi muthu o no vha muhulwane na u tovhowa o no tovhowa.

Mitaladzi 7-12: Rothe ri bebwa ri tshi fana ri si na tshithu, fhedzi ra kondelela zwi tshi konda ndila dza vhuya dza vulela, fhulufhelo la u wana zwivhuya la khwatha.

Mitaladzi 13-18: Tsiko yothe ya vhathu, zwipuka na zwimela zwethe zwi langwa nga tshifhinga.

Dikishini na figara dza muambo

Maipfi a tokonyaho asia:

- phuphudzika: toda/phuphuledza
- thunyuwa: u bvelela zwi songo lavhelelea
- pikanyedza: u lingedza u ita zwithu
- taidza:]funga/vhonetshela
- malegelegen: nthantha
- makole: miwaha

Figara dza muambo

Mitaladzi 1: Lifanyamuthu li dzhiaho shango sa muthu a si na ndivho, zwi tshi amba uri muthu u da shangoni a si na ndivho.

Mitaladzi 15: Liimeli- ‘makole’ lo imela miwaha.

3.1.4 Thounu na mudi

Thounu ya murendi ndi yo dzikaho ngauri murendi u khou eletshedza o dzika. Ngauralo mutevhetsindo na redzhisṭara ndi zwi ongolowaho. Izwi zwi ita uri mulaedza kana milaedza ine murendi a ḥoda u i swikisa kha vhavhali i nwelele zwavhuđi. Naho murendi a sa sumbedzi u dinalea, mudi wa tshirendo itsi ndi u kuđedzaho, wo khwađhaho naho thounu i yo dzikaho. Hezwi zwi sumbedza uri a si tshifhinga tshođe tshine murendi a tea u tou zhamba uri a pfiwe. Maipfi a u tou hevhedza mutevhetsindo u ongolowaho zwi a bvisela khagala mulaedza nga ndila i gobolaho.

Mushumo 1

Mbudziso pfufhi

U dilugisela mulingo, ni tea u kona u dipfumbudza nga mbudziso ndapfu kana pfufhi dzi re kha maimo a nthā sa zwine zwa wanala kha bammbiri ḥa mulingo.

Tsumbo dza mbudziso:

1. Bviselani khagala zwine murendi a ḥoda u ri vhudza nga zwi tevhelaho:
 - a. Mugumoni
 - b. Mathomoni
 - c. Malegelegenī(3)
2. Ndi ufhio mulaedza muhulwane wa tshirendo itsi? (1)
3. Mutevhetsindo wa tshirendo itsi u thusedza hani u bvisela mudi khagala? (2)
4. Ni guda mini nga tshirendo itsi sa muswa? (2)
5. Ni a tendelana na na kuvhonele kwa murendi? Tikedzani vhuimo hanu. (2)

/10/

Mbudziso ndapfu

Sengulusani ndila ye murendi a shumisa ngayo mutevhetsindo u bveledza/rumela milaedza yawe tshirendoni itsi.

/10/

3.2 Lo tsha nga Phaswana N.E

- 1 Ndi newa nga nnyi tsanga,
- 2 Tsanga ya u pembele ndi pembele,
- 3 Ndi pembele bembela la mbofho,
- 4 Mbofho dzo sutukaho dza khathukana,
- 5 Tsanga ndi newa nga nnyi?

- 6 Ndi newa nga nnyi tsanga,
- 7 Tsanga ya u pembelela mbofholowo,
- 8 Mbofholowo ya vhǣne vha mavu,
- 9 Mavu a lino la tshipembe ha Afrika,
- 10 Tsanga ndi newa nga nnyi?

- 11 Ndi newa nga nnyi tsanga,
- 12 Tsanga ya u pembelela zwifhetashango,
- 13 Zwifhetashanshango zwo shandukaho zwifhatashango,
- 14 Zwifhatashango zwo fhañaho nga mulalo,
- 15 Tsanga ndi newa nga nnyi?

- 16 Ndi newa nga nnyi tsanga,
- 17 Tsanga ya u pembelela tshitangadzime tsha dzina,
- 18 Tshitangadzime tshe tsha vhanga mulilo,
- 19 Mulilo wa kunda madi u dzima,
- 20 Tsanga ndi newa nga nnyi?

- 21 Ndi newa nga nnyi tsanga,
- 22 Tsanga ya u pembelela gundo,
- 23 Gundo la vhuhali ha tshitatalula,
- 24 Tshitatalula tsho guguvhadzaho vhutswu,
- 25 Tsanga ndi newa nga nnyi?

Manweledzo a tshirendo

Kha itshi tshirendo, murendi u khou fhululedza mushumo muhulwane wo itwaho nga vhalwelambofholowo kha lino shango. Murendi u kundelwa u wana phindulo na maipfi zwo teaho zwa u livhuwa havha vhathu vho ri diselaho demokirasi. Vhalwelambofholowo vhe mulovha vha vha vha tshi pfi ‘zwifhetashango’ vho no vha phone vho ‘zwifha \ddot{a} shango’ nge vha vho kona u fha \ddot{a} shango lino la vha zwine la vha hone \ddot{n} amusi. Murendi u vhona u wana demokirasi li tshi tou vha gundo lihulwane line la tewa nga u pembelela.

3.2.1 Thero

Thero khulwane ya tshirendo itshi ndi u khoda, u takalela, u fhululedza na u pembelela mishumo mivhuya yo itwaho nga vhalwelambofholowo ya vharema. Mulaedza muhulwane ndi wa uri vhathu kha ri sumbedze vhuthu ha u vha na dzindivhuwo kha zwithu zwo \ddot{a} the.

3.2.2 Lushaka na tshivhumbeo

Tshirendo itshi tshi a tenda u vha baladi ya melodi i difhelelaho khathihi na u vha thendokhodi. Murendi u nga a sa \ddot{n} anzwa makole nga dakalo line a vha na \ddot{o} kha u vhofhololwa ha vharema kha vhupuli na tshit \ddot{a} lula. Hu u pembela, hu u tivha khulo na hone u dzhena luvhandeni u vhona zwo fanela. Tshirendo tsho vhumbwa nga ndima thanu dzine inwe na inwe yadzo ya vha na mitaladzi mitanumitanu (khwinthethe). Hu dovha hafhu ha vha na ndungekanyo yo sendamaho ine na yone i bveledza khwathisedzo ya dakalo line murendi a vha na \ddot{o} .

3.2.3 Tsenguluso ya tshirendo

Thoho: Thoho iyi ndi tshiga tsha mbofholowo. Nangoho ‘Lo tsha’ ngauri iteli kha vharema vha la Afrika Tshipembe lo vha lo kovhela misi ila ho ambarela tshit \ddot{a} lula. U tsha ha duvha ndi tshiga tsha u vhofholowa na u fhela ha muvhuso wa tshit \ddot{a} lula.

Mitaladzi 1, 6, 11, 16 na 21, na mitaladzi ya 5,10,18, 20 na 25 yothe yo faredza rethoriki na refureini. Ngeno rethoriki i mbudziso i sa ḥodi phindulo, refureini ndi u dovhola ha mitaladzi i fanaho mathomoni kana magumoni a ndima dza tshirendo. Nga hezwi zwothe murendi u khou khwathisedza lutamo lwawe lwa uri vhathu kha ri pembelele mishumo mivhuya ye vhalwelambofholowo vha ri itela.

3.2.3 Dikishini na figara dza muambo

Tshirendo itsi tsho pfuma vhukuma zwi tshi kwama dikishini na figara dza muambo. Maipfi o shumiswaho ndi a gobolaho vhukuma na u bvisela khagala vhuḍipfi ha murendi. Maiwe ao asia:

Maipfi	Thalutshedzo	Maipfi	Thalutshedzo
<i>tsanga</i>	-tshivhaḍwa tsha mvelele tshine zwilombe zwa tshina zwi tshi thavhaṭhavha muyani afha ngomu luvhandeni	<i>-khathukana</i>	<i>-ṭhukhukana</i>
<i>bembela</i>	tshimima tsha madakalo	<i>guguvhadzaho</i>	tambudzaho
<i>-sutukaho</i>	Vhofholowaho	<i>vhutswu</i>	vharema

Figara dza muambo

Ndovhololo: Mutualadzi wa 2

Lifanyamuthur: Mutualadzi wa 18, 23, 24

Ndungekanyo yo rambalalaho: Mitaladzi ya 1- 2, 6 - 7, 11 -12, 12 -13, 13 -14, 21 -22 na 23 -24.

Ndungekanyo heyi i shuma u bveledza khwathisedzo, mudi, melodi na u nakisa /khavhisa tshirendo itshi.

Okisimoroni : Mutualadzi 13 - Maipfi ‘zwifhetashango’ na ‘zwifhatashango’ a khou hanedzana. Zwi tou amba fhedzi uri vha^{la} vhatu vhe vha vha tshi dzhiwa sa ‘ matherorisi’ ndi vhone vho fhedzaho vho vhofholola shango vha li^l fha^{la} nga mulalo.

3.2.4 Thounu na mudi

Thounu na mudi zwa tshirendo itshi ndi zwi ananaho zwavhu^{di} na mutevhetsindo. Hafha murendi o takala, u khou fhululedza na u pembela, ngauralo tshirendo itshi tshi elela nga u t^{av}hanya. Thounu ndi ya madakalo, mudi ndi wa vhupfiwa ha u khodedzela ngeno mutevhetsindo u u t^{av}hanyedzaho.

Mushumo 2

Mbudziso pfufhi

1. Talutshedzani ndeme ya ipfi heli, ‘Lo tsha’. (2)
2. Mushumo muhulwane wa refureini afho he ya shumiswa ndi ufhio? (2)
3. Talutshedzani fhethu huvhili hu re na alitheresheni tshirendoni itshi. (4)
4. Nga kuvhonele kwanu, ni vhona vhukuma e nnyi o teaho u nea murendi uyu tsanga? Tikedzani phindulo yanu. (2)

Mbudziso ndapfu

Ndi zwifhio two dzikusaho dakalo la murendi tshirendoni itshi? Sumbedzani thikho dzo shumiswaho u bvisela khagala dakalo ili.

/10/

3.3 Ramaremisa nga *Mutsila Z*

- 1 Kha vha ntshetele nanga Vho-Nyamuofhe
- 2 Ndi yo lidza tshikona Thononda;
- 3 Ngauri arali zwi zwone zwauri mativha o xa;
- 4 Ramaremisa u yo dzhena Luaname.
- 5 Pa-Haa! Paa-Haa! Haa!
- 6 Ndi lufhalafhala lu lila Tshivhungululu;
- 7 Lu vhidza Vhambedzi dzithavhani.

- 8 Tsho swika hafha Madaliana,
- 9 U dzhena vhukoma Luaname;
- 10 Ahee! Mahwasane u a vhanga;
- 11 U ri vhukoma a vhu dzheni mpuna
- 12 Ligegise o beba vhatuka..
- 13 Ko-kaa! Ko-kaa! Ko-kaa!

- 14 Ndi tshigidi tsha Thilivhali
- 15 Migodini ya Gondeni;
- 16 Ni vha litshe Vharonga vha do fhela
- 17 Nga dzinnda mishashani
- 18 U a i pfa naa Mutulagole?
- 19 I a divhitha Mukumbani;
- 20 Khosi ndi Ramaremisa

Manweledzo a tshirendo

Kha itshi tshirendo, murendi u amba nga ha vhuhosi ha sialala na mivhango ye ya vha i hone musi hu tshi dzhena khosi ntswa. Hovhu ndi vhuhosi ha Ha Tshivhasa he misi ilā ha vha ho ambarela mivhango i sa gumi. Mativha o ri u xa Luaname, ha vuwa muvhango; Ramaremisa a vha ene a teaho u dzhena vhuhosini Luaname. Tsho dinaho ndi Mahwasane we a ralo u vhanga a tshi ri na ene vhuhosi ndi hawe. Ndi he ha vho vuwa dzinndwa na dzipfudzungule, zwigidi zwa lila zwe lila.

3.3.1 Thero

Thero ya itshi tshirendo ndi vhuhosi na mivhango i tshimbilelanaho naho. Nga Tshivenda vhuhosi vhu naka u vhangwa, zwa sa ralo vhe zwi a tula. Vhana vha khotsi hu a swika hune vha lwela u dzhena khuluñoni, hu na zwiitisi zwe fhambanaho. Zwino hafha kha itshi tshirendo Ramaremisa o vha ene mukololo o teaho, fhedzi Mahwasane a thoma u vhanga tshidulo itsho. Naho zwe ralo, Ramaremisa o di fhedza o vha ene o dzenahao.

3.3.2 Lushaka na tshivhumbeo

Tshirendo itshi ndi tsha lushaka lwa tshikhodo tsha vhuhosi ha Ha Tshivhasa. Tshi na ndima kana zwitanza zwiraru zwine mitaladzi ya hone ya vha i sumbe-sumbe (Sephuthethe). Ndi zwavhuđi u amba uri kha itshi tshirendo ho vangana mitalaldzi ine miňwe yayo ya vha i miungo kana mibvumo ya onomatopia.

3.3.3 Dikishini na figara dza muambo

Thoho: Thoho ya tshirendo ‘Ramaremisa’ i mbo ri kunga uri muanewa dendele afha ndi Ramaremisa. Mafhundo a monamona na onoyu Ramaremisa sa ene o tewaho nga vhuhosi, nangoho o fhedza o ambadzwa mukumba naho ho vha hu na vhane vha khou mu vhangisa.

Maipfi	Thalutshedzo
-ntshetele	u vhadeliwa
tshikona	mutshino wa sialala u shumiswho kha mishumo mihulwane ya vhuhosi, ---sa u dzenisa vhuhosi, u bva mabepha, na zwiñwe.
Mativha o xa	khosi yo dzama
Lufhalafhala	ndi tshilidzo tsha luñanga lwa phukha (tholo/phalaphala); phalaphala
Vhukoma	Vhuhosi
Mpuna	ndi muthu musekene (lumongwa), mupfufhi a si maanda
mutulagole	ndi ngoma ye ya vha i tshi lidzwa mvula ya na
-divhitha	u lila ha ngoma

Figara dza muambo

	Lushaka	Thalutshedzo
Mativha o xa	litatathino/Linenuli	zwi amba u fa/lovha ha khosi.
Vha ñ do fhela	ndi liambele	zwi tshi amba uri vha ñ do fa vhoñthe
I a divhitha	lifanyamuthu	ngoma i vho ñewa vhutshilo ya vha na 'mbilu
Lu vhidza Vhambedzi	- lifanyamuthu	lufhalafhala lu tshi lila lu vho nga lu khou 'vhidza' sa zwine zwa itwa nga muthu. U lila ha lufhalafhala ndi u ramba vhatu khoroni musanda
Mitaladzi ya 5, 13	Onomatopia:	miungo ndi ya lufhalafhala na ya tshigidi tshi tshi thuntsha.

3.3.4 Thouni na mudi

Thouni ya murendi ndi ya muthu o dinaleaho nga mivhangyo ya vhuhosi. Murendi u vhona zwi songo tea uri hu vhe na dzikhakhathi, ngauralo zwi a mu dina hezwi. U ṭavha mukosi a tshi zhamba u itela u pfiwa nga vhathe na u rumela mulaedza wawe. Mudi ndi u ṭavhanyedzaho, zwa vho ita uri mutevhetsindo na wone u vhe u ṭavhanyaho. Murendi u khou gwalaba a tshi gwalabela uri vhuhosi vhu dzenwe nga muthu o teaho – ene Ramaremisana a khou rendiwa na u khodiwa.

Mushumo 3

Mbudziso pfufhi

1. Ndi zwifhio zwine murendi a ṭoḍou ri vhudza nga mitaladzi ya 3 – 4? (2)
2. Ndi ifhio thikho/thodea ya vhurendi yo shumiswaho kha mutaladzi wa 5? Mushumo wa iyo thikho ndi ufhio afho he ya shumiswa? (2)
3. Muhumbulo muhulwane wa tshirendo itsi ndi ufhio? (2)
4. No sedza tshirendo tshothe nga u angaredza, ni vhona zwi zwifhio zwa mvelele zwi taniwaho khatsho? Bulani zwivhili. (2)
5. Ni a pfela vhuṭungu Mahwasane kha u kundwa hawe u dzhena vhuhosi? Tikedzani nga mbuno mbili. (2)

/10/

Mbudziso ndapfu

Tshirendo itsi tshi na zwine tsha amba zwone. Sengulusani nđila ye murendi a shumisa ngayo zwiga zwa u vhala u bvisela khagala mutevhetsindo tshirendoni itsi.

/10/

3.4 Chris Hani nga Ndlovu L.R

- 1 Lufu lwau lwo rengedisa khuda dza shango,
- 2 Mbilu dza vhathu dza dzikuswa sa mađi a tshi dzikuwa
- 3 Lufu lwau lwo khanikha na he mbonzhe ha vha hu si na
- 4 Na vha sa athu u bebwa mudzinginyo uyu vho u pfa
- 5 Vha tetememla ngomu vhuaweloni he vha awela.

- 6 Wo nga kholomo yo hweswaho dzhogo
- 7 Maduvhani a thambulo ya u tambula hau,
- 8 Wo nga mbongola yo hweswaho masaga,
- 9 Musi Afrika Tshipembe lo siamelia mbeda malaloni
- 10 Wa kundwa u vhona tshedza tshi tshi thoma u sendela.

- 11 Wo fa a wo ngo fa
- 12 U khou tshila naho zwo ralo
- 13 Hau vhutshilo a vhu dzimi sa tshikenzenze
- 14 Vhu khou zhangama sa muliolo wa muzhangazhangha
- 15 Lwayoni lwau ho nambatela vha si na mbalo.
- 16 Nga nungo tthisima wo lingedza u kapa,
- 17 Madi a tshi thunyuluwa a wana wo no ŋenga,
- 18 Nga nungo tshedza wo lingedza u ri hovhela
- 19 Tshedza tshi tshi swika tsha wana wo no theuwa
- 20 Mavu a sa shone u ŋanzwa biko la muvhili wau.

Manweledzo a tshirendo

Tshirendo itshi tshi amba nga ha bulayo la Chris Hani we a tou pondiwa. Bulayo ili ndi le la kwama vhathu vhanzhi. O vha muriwe wa vhalwelambofholowo we naho o lovha mishumo yawe i kha di amba zwinzhi kha vha tshilaho. Zwi vhavhaho ndi uri zwe a lwela zwone ho ngo tsha vhona mitshelo yazwo.

3.4.1 Thero

Tshirendo itshi tshi amba nga lufu lwa Chris Hani we a tou vhulawa zwi songo lavhelelwa. Murendi u khou lila a tshi humbula uri muthu uyu o shumaho nga u rali o fa a songo vhona mitshelo ya biko lawe. Nangoho maanda mahulu ha lelwi. Murendi u rumela mulaedza wa vhuhali a tshi ima kha la uri naho na vhulaha muthu wa mishumo mivhuya, muthu onoyo ha nga hangwiwi ngauri mishumo yawe mivhuya i khou vhonala. vhathuni.

3.4.2 Lushaka na tshivhumbeo

Lushaka lwa tshirendo itshi ndi **eledzhi** ngauri murendi u khou lilela muhali o faho o ita mushumo muhulwane wa u vhofhololo vhatu vha Afrika Tshipembe. Ndima kana zwitanza ndi zwi^{na} two vhumbwaho nga mitaladzi mitanu-mitanu (Khwinthethe).

3.4.3 Dikishini na figara dza muambo

Tshirendo itshi tsho pfuma maipfi a vhurendi na figara dza muambo.

Maipfi	Thalutshedzo	Maipfi	Thalutshedzo
-rengedisa	tshusa/tshuwisa/disa nyofho	<i>tshikenzenze</i>	ndi luvhone lu shumisaho pharafeni na thambo i dugaho.
Mbonzhe	tshilonda tshi sa athu u fhola	-nzhangama	u dugesha ha mulilo
Dzhogo	thanda ndenya i shumiswaho kha u pana kholomo	-theuwa	u tsela fhasi; -fa
mbeda	nowa ya vhuhali/khombo		

Figara dza muambo

	Lushaka	Thalutshedzo
Mitaladzi 1, 3 na 20	<i>Mafanyamuthu</i>	Thalutshedzo: Lufu lu vho newa zwiito zwa muthu sa u ‘tshuwisa shango lothe. Lufu lu dovha lwa ‘khanikha’, zwine zwa vha u vhaisa sa muthu, mavu na one ‘a sa shone’ sa muthu, zwi ambaho uri vhatu vha vhulungwa mavuni hu si na u khethulula.
mitaladzi 4 – 5:	Mañanedzi	hu ambiwa uri vha sa athu u bebwa na vhone vho kwamea, zwithu zwi sa konadzeiho. Hu tou vha u nañisa hezwi.
Mitaladzi 2, 6, 8, 13 na 14.	Mafanyisi	Vhatu vha dinalea vha vho nga madi o dzikuwaU tambula ha kholomo yo paniwaho na mbongola yo hwalaho zwi fanyiswa na thambulo ye Chris Hani a tangana nayo. <ul style="list-style-type: none"> - U sa hangwiwa ha zwivhuya zwawe zwi vhambedzwa na u duga ha tshikenze na mulilo wo vhaswaho; hezwi zwi khwathisedza vhutshilo havhudzi he a tshila vhu sa do hangwiwaho.

mutaladzi 11	Pharadokisi	wo fa a wo ngo fa' : u hanedzana ha maipfi haya zwi bvisela khagala khwaṭhisēdzo ya uri Chris Hani na mishumo yawe mivhuya a zwi ga hangwiwi na khathihi.
Mitaladzi ya 5, 13	Withi/Murero	Murero uyu wo fhelela u ri: Mukapi wa tshisima a si munwi watsho. Naho Chris Hani o shumesa, ho ngo la mitshelo ya mishumo yawe

3.4.4 Thouni na mudi

Zwi khagala uri murendi u khou lila a tshi lilela u fa ha Chris Hani nga u tou vhulawa. U khou pfa vhutungu, o vhaisala na u dinalea musi a tshi humbula lufu lwa heli lizhakandila na mishumo yalo. Ngauralo na mudi wa tshirendo ndi wo vhilinganaho, ndi u tamaraho. Fhedzi murendi u dirindidza nga la uri naho Chris Hani o fa, mishumo yawe i khou vhonala vhathuni.

Mushumo 4

Mbudziso pfufhi

1. Tshirendo itsi ndi tsha lushaka-de? Tikedzani phindulo yanu. (2)
2. Mutaladzi wa 1 u ambanī? Talutshedzani. (1)
3. Murendi u ri vhudza mini nga figara ya muambo kha mutaladzi wa 2? Dovhani ni i bule. (2)
4. Ndi ufhio muhumbulo muhulwane u wanalahō kha ndima ya 3? (2)
5. Bulani ZWIRARU zwe Chris Hani a ita zwine ri nga si mu hangwe ngazwo. (3)

/10/

Mbudziso ndapfu

Sengulusani ndila ye murendi a shumisa ngayo ndima/zwitanza u bvisela khagala thalutshedzo ya tshirendo. /10/

3.5 Hu tshi kovhiwa ifa nga *Mudau F.R*

- 1 Bugu dza vulwa dza vhalwa
- 2 Ramilayo a kupula biko
- 3 Mukoma wa ndaka o sia o riwala
- 4 Lino ndi duvha la mukovho wa ifa.
- 5 Malaifa a sedzana kofheni
- 6 Zwifhatuwo zwo vhifhelwa he dure
7. Vhana vha khotsi vha nga vha sa fhedzana
- 8 Ndaka ya lino ndi mulimo ngoho iyi ndo i vhona
- 9 Iwe tanzhe mukovhe wau ndi ...,
- 10 Ndo u vhudza nde lupfumo lu mavuni riwananga
- 11 Khomba dzanga mbili ifa laju ndi ...
- 12 Vhalani Bugu ya Mateo 5 ndimana thukhu ya ...,
- 13 Lapedzi lwanga thi nga hangwi u dinetisa hau
- 14 U zwe the kha nne, zwanga zwe the ndi zwau!

Manweledzo a tshirendo

Tshirendo itsi tshi amba nga ha u kovhiwa ha ifa line khotsi a siela vhana vhawe. Khotsi vha khou kovha ifa lavho kha vhana vha na vha tshi kha di tshila. Naho maitele aya a si a tanganedzeaho nga mvelele ya Tshivenda, nga Tshikhuwa ndi maitele a tanganedzeaho. Naho zwo ralo, mukalaha avha vho kovha vha tshi ya nga u sielisana havho, u swikela riwana mutuku (lapedzi) a tshi wana zwe the. Uyu wa tanzhe o wana tsimu, vhasidzana vhavhili ha pfi vha do zwi wana Bivhilini. Ndaka yo the yo fhedza yo ya kha lapedzi.

3.5.1 Thero

Tshirendo itsi tshi amba nga ha **u kovhiwa ha ifa**. Afha hu sumbedzwa ndeme ya wili, u thusedza uri musi a tshi lovha hu si vhe na dzipfiriri vhukati ha malaifa. Ano maduvha zwi vho tanganedzea hezwi, fhedzi nga mvelele ya Tshivenda zwila mulovha zwo vha zwi songo rali. Ifa lo vha li tshi kovhiwa mukalaha vha si tsheeho. Fhedzi murendi u khou eletshedza

vhathu uri ndi khwine u dzula ro kovhekanya ndaka yashu kha vhana, u itela uri ri si tsheeho vhana vha sa sale vha tshi lwa. Naho ndila ye mukalahava itisa zwone vha tshi kovha ifa lavho i sa pfecte, ndi zwe vhone muñe vha vhona zwo tea. Zwo ralo muiwe na muñwe u tea u kovha ndaka yawe nga hune a funa. Fhedzi-ha zwi khwine u ita ndinganyelo u shavhisa one mavumuvumu.

3.5.2 Lushaka na tshivhumbeo

Lushaka lwa tshirendo itshi **ndi sonethe** ngauri tsho vhumbiwa nga mitaladzi ya 14. Mitaladzi yatsho yo vangana mipfufhi na milapfu. Henehfa vhukati hu na tsiedzamaipfi, hune murendi a toda ri tshi tou dishedzisela riñe vhavhali nga u shumisa alushini.

3.5.3 Dikishini na figara dza muambo

Thoho: U kovha ifa ndi u nea vho salaho, nga maanda vhana, ndaka ye iwe sa mubebi wa i kuvhanganya u tshi kha di tshila. Ano maduvha zwi vho shumiwa nga ndila ya ‘wili’ nahone ho dzhenelela na vhoramilayo.

Maipfi	Thalutshedzo	Maipfi	Thalutshedzo
<i>Ifa</i>	Ndaka	<i>-dure</i>	hu si na phosho
<i>Mukoma</i>	muñe wa ndaka	<i>ndaka</i>	thundu ine muthu a vha nayo
<i>Mukovho</i>	u nekana/kovhekanya	<i>mulimo</i>	mushonga u no vhulaya
<i>mañaifa</i>	vho tewaho nga u wana ndaka.	<i>tanzhe</i>	riwana ane a thoma u bebiwa muñani
<i>-vhifhelwa</i>	u sa takala	<i>lupedzi</i>	riwana wa u fhedzisela u bebwa mutani

Figara dza muambo

	Lushaka	Thalutshedzo
Mutaladzi 2	<i>Maambele</i>	‘u <i>kupula biko</i> ’, zwi ambaho u sa leluwa ha mushumo.
Mutaladzai 6		<i>zwifhatuwo zwo vhifhelwa</i> ’, zwi ambaho u sa takala.
Mutaladzi 8	<i>Mamethafore</i>	‘Ndaka ... ndi mulimo’, zwi tshi amba uri thundu i a lu <small>ñ</small> ana na u vhulahisa
Mutaladzi wa 14	<i>Khaesura</i>	Mihumbulo mivhili i tshimbilelanaho i a khwathisedzwa
Mutaladzi 12	<i>Alushini</i>	Bugu ya Mateo 5'- murendi u roredza/khwathisedza zwine a amba nga u shumisa zwi re Bivhilini zwauri muriwe na muriwe u <small>do</small> <small>la</small> tsha biko <small>lawe</small> .
Mitaladzi ya 9,11 na 12	<i>Tsiedzaipfī:</i>	hu na zwe murendi a siedza uri vhavhali vha tou <small>dihumbulela</small> .

3.5.4 Thounu na mudi

U kovha ifa ndi tshipida tsha vhuthogwa kana tshi teaho u lavheleswa nga vhuronwane vhukuma. Zwa sa tshimbila zwavhudi, hu nga vha na dzifiriri dzi swikisaho na kha mabulayo. Ngauralo, mubebi hafha u tea u vha o romba, o dzika, a sa fhufhumelwi, ngeno vhalaifa tshavho hu u thetshelesa vhe na ndavhelelo dza nthesa ndi ngazwo thounu ya tshirendo itshi yo dzika, yo fhola, zwa vho ita uri mudi wa tshirendo na wone u fhole. Mutevhetsindo na wone ndi u ongolowaho u bvisela khagala vhudziki ha tshirendo. Nyimele ndi i kondaho, vhana na u tshuwa vho tshuwa, ho vhifha, mabiko a khou kupulwa.

Mushumo 5

Mbudziso pfufhi

1. Nangani phindulo yoneyone kha idzo dzo newaho. Mutualadzi wa 2 u sumbedza uri u kovhiwa ha ndaka ...
 - A. Ndi zwi takadzaho
 - B. A zwi mangadzi
 - C. Zwi a kond̄a
 - D. Ndi zwe doweleaho.(1)
2. Tshirendo itshi ndi tsha lushaka-de? Tikedzani phindulo yanu. (2)
3. Sedzani mutualadzi wa 8. Sumbedzani ndeme ya ipfi ‘mulimo’ afho he la shumiswa. (2)
4. Thounu tshirendoni itshi i bvisela khagala mutevhetsindo-de. Talutshedzani. (3)
5. Ni a tendelana na zwine murendi a amba kha mutualadzi wa 8? Tikedzani phindulo yanu. (2)

/10/

Mbudziso ndapfu

Vhambedzani kukovhelwe kwa ifa nga mvelele ya Tshiven̄a na ya Tshikhuwa, ni sumbedze zwine na vhona zwi khwiñe ni tshi dzhiela nth̄a zwi wanalahō tshirendoni itshi.

/10/

3.6 Mbilu i lilela u gavha nga *Sigwavhulimu W.M.R.*

- 1 Mbilu i du^gumela i sa fhidzi,
- 2 I lingedza u gavha madzanga a shango
- 3 Ya thenisa mya-vhuthu
- 4 Nga u u nyalisa vhut^gungu-phat^gho.

- 5 Mbilu sa miri ya deme,
- 6 I lwedzanaho u gavha tshilidzi tsha duvha,
- 7 Kha i vhanyuludze tserekano dza madzanga a shango
- 8 I lilele u gavha Tshilidzi tshidzo ya mya.

- 9 Mbilu yo pinikwa vhupulini ha ^gnama,
- 10 I vhalavhala yo lianela ^gdinzwini,
- 11 Mbilu sa ^gdongololo yo katana kha mudifho wa shango
- 12 I do kundwa u swikisa mulaedza wa tshidzo.

Manweledzo a tshirendo

Tshirendo itshi tshi khou amba nga ha ndila ine vhathu fhano shangoni vha simesa u funa u ditakadza nga midifho ya ^glino shango zwine zwa ita uri vha kundelwe u vhona muvhuso wa Mudzimu. Murendi u khou ita khuwelelo ya uri vhathu kha vha tutshele maitele ayo mavhi vha ite zwi takadzaho Mudzimu. Murendi u sasaladza zwa u funesa madzanga a shango, vhathu ra vho shanduka phuli dza u langiwa nga madzanga a ^glino shango.

3.6.1 Thero

Thero yo disendeka kha zwa lufuno lwa madzanga a lino shango. Tshifhinga tshothe muthu u lwela u ditakadza nga zwa shango, a vho hangwa Muvhumbi o vha vhumbaho.

Murendi u rabea uri ngavhe vhathu vha tshi lilela tshilidzi tsha Mudzimu u firisa madzanga a shango. Mulaedza muhulwane wa murendi u khagala – Ri songo dinetisela madzanga a lino shango ra hangwa Mudzimu ene o ri neaho vhutshilo.

3.6.2 Lushaka na tshivhumbeo

Lushaka lwa itsi tshirendo ndi Alegori ngauri hu khou kaidziwa vhathu uri kha ri litshe u funesa madzanga a shango. Ri fhedza tshifhinga tshashu ri tshi wa ri tshi vuwa, ri tshi tsa ri tshi gonya, mbilu dzashu dzi tshi u wana na u hovha zwa madzango a lino shango. Tshirendo tsho vanga mitaladzi mipfufhi na milapfu i elelalo zwavhu^di kha ndima tharu dzo vhumbiwaho nga mitaladzi miⁿamiⁿa (khwathireini).

3.6.3 Dikishini na figara dza muambo

Maipfi na figara dza muambo zwo shumiswaho tshirendoni itsi zwi totomodza tshirendo itsi tsha vha tshiniwe tsha zwirendo zwa maimo a nthesa kha luambo lwashu. Naho ri sa do ni fha zwe^othe, zwi^owe zwe ra topola ndi zwi tevhelaho:

Thoho: Thoho iyi ‘Mbilu i lilela u gavha’yo muthufhadziwa. Mbilu i vho nga muthu ane a ‘lila’ na u ‘gavha’, zwi ambaaho fhedzi uri muthu ha fushei, u dzulela u tswimila/lila a tshi pandamedza madzanga a lino shango.

Maipfi	Thalutshedzo	Maipfi	Thalutshedzo
-dudumela	u takutshela/yela/swikelela nt̄ha nga zwikunwane, todzimela	-vhanyuludza	u lwela u pfuka/fhirela phanda
-fhidzi	neti; u sa tutshela	tserekanywa	zwithu zwo thathekanaho/ndalo
madzanga	zwithu zwa lupfumo zwa fhano shangoni	tshidzo	vhutshilo vhu tshidzaho/havhud ⁱ
-thenisa	u fhedza maanda	-pinikwa	vhofhekanywa, tandedzwa
muya-vhuthu	vhutshilo vhuvhuya	-vhalavhala	ambaamba
Deme	daka lihulu/miri yo pinzanaho	dinzwini	daka li ofhisaho

Figara dza muambo

Lushaka	Thalutshedzo
Mitaladzi 1, 2, 3, 4, 6, 7, 8 na 10	<p>Mafanyamuthu</p> <p>Mut. 1: Muthu u na vhutamatama vhu sa fheli</p> <p>Mut. 2: Muthu u swela u wana zwithu zwavhudzi/madzanga</p> <p>Mut. 3: Muthu u kundelwa u tshila zwavhudzi nga u todesa madzang</p> <p>Mut. 4: Madzang a kundisa muthu u fhata</p> <p>Mut. 6, 7, 8, 10: Muthu u tambulela u wana madzanga a si na vhutshilo</p>
Mitaladzi 5 na 13	<p>Mafanyisi</p> <p>Mut.5: musi miri yo pinzanaho i tshi toda tshedza i tou lwedzana zwa vho fanyiswa na mbilu dza vhathu dzi lwedzanaho u wana madzanga a lino.</p> <p>Mut. 13: Dongololo la vhuya la katana li hangwa u swikisa milaedza ya ndeme, zwi ralo na kha muthu ane a tshilela u wana madzanga u fhedza o no hangwa u diswikisa phanda ha tshifhatuwo tsha Mudzimu.</p>

3.6.4 Thouni na mudi

Thouni ya itsi tshirendo i khagala – murendi u pfela vhathu vhuungu a tshi vhona vha tshi kheluwa kha ndila ya Mudzimu nga u lusa u wana madzanga a lino shango. Murendi u sasaladza u sa fushea hashu sa vhathu fhano shangoni nga u dzulela u ditakadza na u lwela zwa madzanga a lino shango nga ndila yo anzaho zwa vhuada. Ngauri murendi o tungufhala, mudi wa hone u fhasi, u a rothola ngauri murendi u khou sasaladza. Mutevhetsindo ndi u ongolowaho vhunga murendi a songo takala.

Mushumo

Mbudziso pfufhi

1. Topolani maipfi mavhili u bva tshirenoni itshi ane a amba ‘daka’. (2)
2. Ri neeni tshikimu tsha raimi tshi wanalaho kha ndima ya 1 (2)
3. Ndi figara-de ya muambo yo shumiswaho kha mutaladzi wa 5? Ambani ndeme yayo afho he ya shumiswa. (2)
4. Ndi ufhio mulaedza muhulwane une murendi a ḥodou swikisa kha vhavhali nga tshirendo itshi? (2)
5. Ni a tendelelana na kuvhonele kwa murendi ku re kha ndima ya 3? Tikedzani phindulo yanu. (2)

/10/

Mbudziso ndapfu

Tshirendo itshi tsho pfuma ndayo na khaidzo. Sengulusani likumezwa ili ni tshi tikedza nga zwi bvaho tshirendoni itshi.

/10/

3.7 A si ene nga Ndlovu L.R

- 1 Nelson Mandela na khathihi a si ene
- 2 Wa u do pusa lushaka luno sa lutshetshe
- 3 A lu unda lwone lwo pfunya tshisenga
- 4 Ngauri wawe wa mboholowo mushumo o vuledza.
- 5 Thabo Mbeki na ene a si ene
- 6 Wa u do lima masimu riqe vhaqe ro edela
- 7 Zwickovhani zwashu a gobela tshelede
- 8 Ngauri zwawe ndi u ri sumba ndila.

- 9 Matamela Ramaposa na ene a si ene
- 10 Wa u do fhanzhela musuku na masetha zwikwamani zwa vhatshili
- 11 Ngeno ro pfunya tshilashu sa nowa murunzini tshilimo

3.7.3 Dikishini na figara dza muambo

Na tshenetshi ndi tshiniwe tsha zwirendo two pfumaho dikishini na figara dza muambo. Afha ri do edzisa u ni thusa nga zwiniwe zwa lupfumo lwa luambo ulwu lwa vhudzivha. Zwone asizwi:

Thoho: ‘A si ene’ ndi fhungo la **khanedza**. Khanedza vhurendini i na mushumo muhulwane wa u bveledza khwathisedzo. Murendi u khwathisedza uri a si vhone ‘vharangaphanda’ vha shango vthane ra tea u lavhelesa khavho kha u wana tshiniwe na tshiniwe.

Maipfi	Thalutshedzo	Maipfi	Thalutshedzo
-nusa	Kapudza	tshilashu	u dzula/edela nga vhubva ha u sa todou shuma
-unda	-lela, -thusa	-rindela	rindela
tthisenga	u piringanya milenzhe wo dzula	tshiunza	zwiliwa zwa riwana mutuku
zvikovhani	masimu matuku	dipidipi	difhelela
-gobela	-tavha	-bambedza	-disedza
-fhanzhela	longa/ -dzhenisa/ -panga	Ditimbu	deu la vhutholi
dotshidotshi	tshi nambitelaho/difhaho	-pfunulula	vhofholola

Figara dza muambo

	Lushaka	Thalutshedzo
mitaladzi 1, 5, 9, 13 na 15	Khanedza	
Mitaladzi 2 na 11	Mafanyisi	-Nwana u tou liswa o dzula/takulwa, zwino murendi u fanyisa lushaka lu bvafhaho na riwan a no khou nuswa. -Nowa i a katana ya didzulela murunzini, zwa vho fanyiswa na vhathu vhane vha sokou dzula vha sa todzi u shuma.
ditimbuni la dotshidotshi'	Limethafore	zwine zwa amba u dzhena 'fhethu ha midifho'

3.7.4 Thouni na mudi

Thouni i khagala vhukuma – murendi u khou shumisa maipfi a vhubali u kaidza vhubva. U pfala o dinalea, o sinyuwa, a tshi vhaisala nga u vhubva vhune vhathu vha vha naho ha u sa todzi u shuma. Mudi na wone ndi wa fhasi ngauri murendi ho ngo takala, ndi ngazwo mutevhetsindo wa hone u wa u ongolowaho.

Mushumo

Mbudziso pfufhi

1. Ndi zwifhio zwine murendi a tama u zwi bvisela khagala nga mitaladzi ya 1 na 2? (2)
2. Murendi u ombedzela zwifhio nga mitaladzi ya 5 na 9? (2)
3. Tshirendo itsi tshi tana vhu dipfi-de ha murendi? Tikedzani phindulo yanu. (2)
4. Vhambedzani vharangaphanda vhavhili vho bulwaho tshirendoni itsi ni tshi sumbedza zwivhuya zwe vha itela shango. (2)
5. Ni a ima naa na zwine murendi a zwi sumbedza kha mitaladzi 18 – 19? Tikedzani phindulo yanu. (2)

/10/

Mbudziso ndapfu

Sengulusani ndila ye murendi a shumisa ngayo mitaladzi u bvisela khagala vhudipfi hawe tshirendoni itshi.

/10/

3.8 Zwila nga Mafhege B.R

- 1 Vhubviwa ndi kule vha hashu'
- 2 Hone vhuiwa ho no vha tsini,
- 3 Midifho ya shango i vho nga makatshe,
- 4 Ndi elelwa mutamvu u tshee na thodzi

- 5 Ni songo sea "tho ngo tou funa",
- 6 Nungo u la^{ta} zwo tea,
- 7 Vhunga hu kale ri fhano nnda,
- 8 Tshi hulaho tshi tshi lwa ndi nngwe na ndau.
- 9 Vhushieni ndo bva ndi vhuelela hafhu'
- 10 Zwo^{the} vha nnyitela ngauri nda shaya nungo
- 11 Hu di nga u tshimbila ndi ndende
- 12 Ngeno makhafuni hu u tou kapudza.

- 13 Zwi a vhavha vha hashu u vha mulala,
- 14 Ngavhe U tshi funa ndi musi ndi tshi huma,
- 15 Nda vhuelela hafhu vhuswani,
- 16 Fhedzi hu fanela u khunyelela zwo tewaho.

- 17 Ndi tama zwiitwana zwa vhaswa maduvha ano,
- 18 Mitambo yo fhambanaho kule na ya misi il^a,
- 19 He ra tamba muhumbulo ro pofula,
- 20 Fhedzi zwo vha zwo teana na tshifhinga.

- 21 Madambaulosha ro vha ri sa a di
- 22 Nge ndayo vha funzwa vhushieni,
- 23 Hu u lugisela vhumatshelo havho,
- 24 Tshifhinga na thone tshi a laula.

Manweledzo a tshirendo

Tshirendo itshi tshi amba nga ha u aluwa – ndi muthu o kegulaho/kalahaho vhukuma, o lalama a fura vhutshilo. U hula hu a vhavha, nahone u ya nga murendi u hula ndi u humela murahu. U humbula zwila kale a tshee na nungo, fhedzi zwino na muthetshelo wa zwi no difha a u tsheeho. Nungo, u tshimbila, mitambo na zwipfi a zwi tsha nga zwila mulovha, zwo ngalangala. U tama na u tou humela murahu a vha riwana, fhedzi izwo a zwi konadzei. Murendi u dirindidza nga la uri nyaluwo yawe yo vha yavhu^di, yo dala mikhwa na thonifho, zwo fhambanaho kule na vhaswa vha ano ma^duvha vho xedzaho mikhwa.

3.8.1 Thero

Thero ya itshi tshirendo yo disendeka kha nyaluwo na khaedu dzi diswaho nga nyimele heyi. Nga tsiko muthu u a bebwa, a aluwa a kalaha/kegula. A si nyimele ine ra i langa heyi. Murendi u sumbedza kana u eletshedza vhathu uri kha ri tanganedze nyimele heyi ya musiro no aluwa naho i tshi vhavha, a si zwine ra nga zwi humisela murahu kana u zwi shandukisa. U aluwa ndi tshipida tsha vhutshilo tshine muniwe na muniwe u do pfuka khatsho.

3.8.2 Lushaka na tshivhumbeo

Lushaka lwa tshirendo itshi ndi liriki yo fholaho ngauri murendi u khou elelwa ma^duvha avhu^di a mulovha, ngeno a tshi gungula nga khaedu dzine a vho tangana nadzo nga hone u aluwa. Tsho vhumbiwa nga ndima dza rathi dza mitaladzi miⁿamiⁿa (khwanⁿhireni). Mitaladzi ho anza mipfufhi yo di vangwa nga milapfu i sa dadzi tshanda.

3.8.3 Dikishini na figara dza muambo

Thoho: Thoho ‘Zwila’ nga yoth^e yo hwala yo inga. Ndi ipfi lo imelaho kana li sumbah^e tshikhala kana tshifhinga tshilapfu tsho pfukaho tshine murendi a vho tou elelwa nga hatsho. Khamusi u nga ambela murendi wa ri ‘Zwila kale’, kana ‘Zwila mulovha’. Murendi u khou tou vhuisa mihumbulo ya zwa mulovha musi a tshee mu^tuku, a vho vhambedza na zwino o no kalaha/kegula.

Maipfi	Thalutshedzo	Maipfi	Thalutshedzo
--------	--------------	--------	--------------

<i>Makatshi</i>	matshakatshaka/masalela a zwiliwa a si tsha difhaho	<i>Makhafuni</i>	zwiliwani
<i>Muṭamvu</i>	ndi muri u aŋwaho mitshelo yawo kha matsinde/matavhi	- <i>khunyelela</i>	u fhedza ho itea/bvelela
<i>Nungo</i>	maanda	<i>Pofula</i>	u sa vhona (u shaya ndivho)
<i>Ndede</i>	u tshimbila nga u ongolowa	- <i>laula</i>	langa
<i>Madam baulosha</i>	vhathu vha si na mikhwa/ vha sa loshi/thonifhi vhahulwane		

Figara dla muambo

	Lushaka	Thalutshedzo
Mataladzi 3	Lifanyisi	i vho nga makatshi' – hu fanyiswa miđifho na makatshi; ndi musi zwithu zwi si tsha takadza/difha sa mulovha
Mataladzi 4	Withi (Liidioma)	'muṭamvu u tshee na ḥodzi – musi muthu a tshee na maanda/ muswa
Mataladzi 8	Withi (Murero):	Muthu hu a swika hune a fhelelwa nga nungo/kalaha/kegula
Mataladzi 11:	Limethafore	u tshimbila ndi ndede', zwi tshi ambelwa kha u kondelwa u tshimbila.
Mataladzi 21:	Mut. 21 '	' ... di > ḫivhi
Mataladzi 24:	Lifanyamuthu	tshifhinga tshi vho ḫewa zwiito zwa muthu sa u 'laula', zwi tshi amba uri vhathu ri langwa nga tshifhinga.

3.8.4 Thouni na mudi

Hafha murendi u amba o fhelelwa nga maya, o ḥtovhowa. Ngauralo thouni ndi ya u pfa vhutungu ngauri murendi u khou vhilaedzwa nga khaedu dzine a ḥtangana nadzo nga hone u aluwa. Mudi wa tshirendo u khou kokovha fhasi vhukuma, ngauri murendi o neta, o hula, ha tsha kona tshithu. U tama na uri ngavhe a tshi humela murahu, fhedzi u ḥdirindidza nga ḥla uri ndi ḥndila ye Mudzimu a sikisa ngayo muthu, nahone ndi vhuhalu ha tshifhinga. Hezwi zwi itisa uri mutevhetsindo u vhe u ongolowaho vhukuma, u tshi bvisela khagala vhutungu vhune murendi a ḥtangana naho.

Mbudziso pfufhi

1. Kha ndima 1, topolani mutualadzi u ambaho uri, ‘zwila ndi tshee muswa’. (1)
2. Mutualadzi 2 u ambani? Ḥtalutshedzani. (2)
3. Muhumbulo muhulwane wo faredzwaho nga mutualadzi 8 ndi ufhio? (2)
4. Ndima ya 4 i bvisela khagala vhuḍipfi-de kha muvhali? Ḥtalutshedzani. (2)
5. No sedza uyu murendi, ni a mu pfela vhuṭungu? Tikedzani phindulo yaṇu.(2)
6. Ipfi ‘Zwila’ li ambanī kha itsi tshirendo? (1)

/10/

Mbudziso ndapfu

Ni guda mini nga itsi tshirendo? Rerani no ḥdisendeka nga zwi wanalaho tshirendoni itsi.

/10/

3.9 Xuxuxu nga *Mphaga AA*

- 1 Xuxuxu mudzunga naļo phera dzothē,
- 2 Mudzungaulisa zwe wa khuba,
- 3 Dzhango a ḥdadze a pembele
- 4 Xuxuxu tsha mbiluni u a kundwa,
- 5 Mudzengamisa vhaiñwe kha vhaiñwe,
- 6 Phanzi muswikele u ḥdo guda,

7 Vha pfaho xuxuxu nga vha dzinge.

8 U khodwa lini awe madzanga o vhonwa?

9 Limai xuxuxu, do!

10 Thamatama dza vha maswinaswina,

11 Shumai xuxuxu, do!

12 Mbevha na tshimange ndi mme na ñwana,

13 Sa mphogoli vhukati we phongo!

14 Ha tumbi fhasi xuxuxu u la o ima,

15 Khali ya xuxuxu wela mulambo,

16 Mbodzambodzana vha la,

17 Khundavhalai kungela zwiambro,

18 A pfa tshino o takutshedza,

19 Tshino kha vha la tshila kha vhano,

20 Tumulwa milenzhe xuxuxu zwi pfoo!

Manweledzo a tshirendo

Tshirendo itshi tshi amba nga ha muthu wa zwitshele. Xuxuxu ndi mudziazwitshele na mazwifhi. U luñanya vhathu, ha dzuli fhasi nahone ha na tshidzumbe. U dzula e ndilani a tshi ḥoda mafhungo kana a tshi zwala mafhungo a vha ñwe. Ene ha bvafhi ha bvafhi, nungo dzawe dzi mulomoni. U lutanya dzikhonani, mme na ñwana, mashaka vha fhedza vha tshi lwa. Murendi u tama arali hoyu xuxuxu a tshi tou wana khombo a tumulwa milenzhe, khamusi zwa vhuxuxuxu hawe zwo vha zwi tshi ḥo khauwa.

3.9.1 Thero

Thero i khagala – murendi u amba nga ha muthu wa zwitshele na mazwifhi. U a zwi sasalandza vhukuma nahone muthu o raloho u vhona e khombo vhathuni/zwitshavhani. Murendi u tama u rumela mulaedza wa uri vhathu kha ri thanyele vhathu vha mazwifhi na zwitshele, nahone ri songo pfa kana u thetshelesa zwine vha amba. Havha vhathu vha dzhena hothe, vha luñanya nnyi na nnyi – ri tshila navho. Kha ri dzule ro vula maṭo uri vha si ri xedze na u ri vhilinganya ro dzula. U ita na u tamela xuxuxu mafhanza a uri ngavhe a tshi tou tumulwa milenzhe zwa lutshimbilo a tshi zwifha zwa fhela.

3.9.2 Lushaka na tshivhumbeo

Lushaka lwa itsi tshirendo ndi **sathaya** ngauri murendi u khou sasaladza maitele mavhi a xuxuxu ane a tshimbila a tshi lutanya vhathu nga mazwifhi na zwitshele. Heli sia la vhutshilo murendi u tama li tshi bva vhathuni, ra tshila nga mulalo. U zwi vhenga na u zwi nengwa nga mbilu na maya ngauri zwi gogofhadza vhushaka vhukati ha vhathu. Mitaladzi ndi yo vanganaho, fhedzi ho andesa mipfuhfhi. Ndima ndi tharu dzine khadzo mbili dzo vhumbwa nga mitaladzi ya sumbe (sephuthethe), nthihi i na ya rathi (sesethethe).

3.9.3 Dikishini na figara dza muambo

Maipfi o pfumaho vhurendi na figara dza muambo zwo shumiswa tshidele kha itsi tshirendo.

Thoho Hafha ho shumiswa ‘limethafore’ line la ri, ‘Muthu uyu ndi xuxuxu’. Zwi tou amba fhedzi muthu wa zwitshele na mazwifhi, a lutanyaho vhathu nga lulimi lwawe.

Maipfi	Thalutshedzo	Maipfi	Thalutshedzo
Mudzunga/ Mudzungamisi	mutshimbili/muhashi/muphadadaladzi	Dzinge	u sa tsha pfa/thetshelesa
Mbodzambodzana	vhuswa vhu songo vibvaho	Phera	Fhethu
Mudzungaulisa	muhashi wa mafhungo a vharwe	Khundavhalai	muthu a sa thetshelesi a tshi laiwa
Phanzi	khombo	Pfoo!	zwi fhele/gume

Figara dza muambo:

	Lushaka	Thalutshedzo
Mitaladzi 2, 4, na 15	Withi (Liidioma)	Mut. 2: U phadaladza mafhungo a vharwe e wa pfa Mut. 4: Xuxuxu ha na tshiphiri Mut. 15: Xuxuxu ha shumi zwi no fhela a songo takutshedza a tuwa a sia zwo ralo
Mitaladzi 12:	Limethafore	mme na nwana vha shanduka mbevha na tshimange vha vha maswina vho lutanywa nga xuxuxu.
Mitaladzi 13:	Lifanyisi	xuxuxu u fanyiswa na mphogoli ane a dzhena vhukati ha vhathu vhane vha pfana tshawe hu u vha lutanya.
Mitaladzi 9, 11 na 20	Magarukela/ manyanyu	Mut. 9, 11 : a hu na tshi no itwa/bvelela; u khwathisedza vhubva.Mut. 20: zwi mbo di fhela/guma na zwenezwo

3.9.4 Thounu na mudi

Thouni ya tshirendo itshi ndi ya muthu o sinyuwaho. Murendi o dzikuswa nga vhatu vha zwitshele na mazwifhi, vha luṭanyaho vhatu tshifhinga tshoṭhe. O sinyuwa lune u vha tamela na mashudu mavhi a uri vha ṭangane na khombo hu vhe u guma ha mutshimbilo na mishumo yavho. Hezwi u zwi amba a sa mili mare – vhatu havha, ‘vhoxuxuxu’ u a vha vhenga, ha vha funi vhatuni. Zwi ita uri na mudi wa tshirendo u vhe u haṭaho, u philiphithaho, u songo dzikaho ngauri tsatsaladzo heyi i tou gobola uri na iwe tshitanda u zwi pfe. Mutevhetsindo ndi u ṭavhanyaho hu u itela u pfukisa mulaedza nga u ṭavhanya, vhuxuxuxu vhu fhele.

Mbudziso pfufhi

1. Mutualadzi 2 u amban? Ṭalutshedzani. (2)
2. Topolani ḥibulazwithihi ḥ ipfi ‘khombo’ afho tshirendoni. (1)
3. Ndi ufhio mulaedza une murendi a tama u u rumela nga mutualadzi wa 7? (2)
4. Sumbedzani ndeme ya figara ya muambo yo shumiswaho kha mutualadzi a 13. (2)
5. Ni a ima na na kuhumbulele kwa murendi kwo faredzwaho kha mitaladzi 6 na 20 afho tshirendoni? Tikedzani phindulo yanu. (3)

/10/

Mbudziso ndapfu

Murendi o dzikuswa nga kutshilele ku si kwavhudī kwa xuxuxu. Sengulusani vhungoho ha likumedzwa ḥili no ḥisendeka nga zwi wanalaho tshirendoni itshi. */10/*

3.10 Ntendele ndi vhe tsumbandila *nga Modau F.R*

- 1 Ntendele ndi vhe tsumbandila
- 2 Sa unga nne ndi lidzhakandila lo no vhonaho
- 3 Tombo li tshi mela midzi – tenda u vha mutshila!
- 4 Fulufhela nne ndo no ponyaho
- 5 Mililo yothe nda dzima zwa ya na vhusula
- 6 Dipfundise u ile zwa madzanga a zwi fheli
- 7 O vhalaho bugu u do hurana na ludzula
- 8 Zwivhili two piringedzaho thoindo zwi sa mwemweli
- 9 Zwiraru two i sikelaho vhida mato yo pundisa
- 10 U konyolela matanda ndevheni tshivhangalala.
- 11 Mphorosi muga sambitsolo u pulisa
- 12 U sa thonifha vhabebi na vhothe vhalala
- 13 Kha ndayo yo vhofhaho vhaswa vha murafho uno
- 14 Mvalo dzavho kha dzi vha sengise lufuni luno.

Manweledzo a tshirendo

Hafha murendi o ambara nguvho ya mukalah/a/mukegulu. U khou laya vhaswa vha ano maduvha uri vledze matshilele avhudi a vhahulwane/vhalala vho no tshenzhemaho vhutshilo uri vha kone u lalama na wana zwivhuya kha lino shango. Murendi u eletshedza vhaswa uri vha thanyele zwili kana maswina a ane a vha khakhisa vhutshiloni havho. Hezwi ndi zwi katelaho u shumisa zwikambi, u sa pfa u laiwa na u shaya thonifho kha vhahulwane.

3.10.1 Thero

Thero ya itshi tshirendo yo disendeka kha ndayo. Ndayo hedzi dzi bva kha mualuwa o no tshenzhemaho vhutshilo dzi tshi livhiswa kha vhaswa vha ano maduvha. Murendi u eletshedza vhaswa uri kha vha thanyele zwikhakhisi zwi ngaho u nwa mahalwa, u sa pfa vha tshi laiwa na u shaya mikhwa ngauri zwi ita uri vha si bvelele vhutshiloni. U ita na u ombedzela fhungo la pfunzo sa tshithu tsha ndeme kha vhaswa.

3.10.2 Lushaka na tshivhumbeo

Iyi ndi **sonethe** ya musalauno. Ndi tshirendo tsho vhumbiwaho nga mitaladzi ya fumiña. Kha sonethe yeneyi hu na **ngeletshedzo** dzi livhiswaho kha vhaswa vha ano mađuvha. Sonethe iyi yo vhumbwa nga mitaladzi milapfu yo vanganaho na mipfufhi. Hezwi zwi thusa uri tshirendo itsho tshi tou elela zwaavhuđi uri zwi ambiwaho zwi nwelele zwavhuđi kha vho tewaho nga mafhungo.

3.10.3 Dikishini na figara dza muambo

Tshirendo itsi tsho pfuma maipfi a vhurendi na figara dza muambo. Zwiñwe asizwi:

Thoho: ‘Ntendele ndi vhe tsumbanndila’ ndi ñimethafore. Murendi u ñivhambedza na sumbandila tshiña tshikhokhonono tshi thusaho vhalisa u ñoda na u wana kholomo dzo xelaho. Zwino hafha murendi u khou humbeluuri vhaswa kha vha mu thetshelese a vha laye uri vha si xele vhutshiloni, na vhaļa vho no xelaho vha vhuye ndilani. I tou vha khumbelo yo faredzwaho nga ñimethafore heli.

Maipfi	Thalutshedzo	Maipfi	Thalutshedzo
<i>tsumbandila</i>	tshikhokhonono tshi sumbahlo vhalisa ndila musi kholomo dzo xela malisoni	Thondo	murafho
<i>lizhakandila</i>	phangami/ murangaphanda/muthomi wa zwithu-ponyaho = tinyaho khombo	-Pundisa	-zwimbisa
<i>dipfundise</i>	- ñibvise/didzumbe	Tshivhangala la	masiarisiari
<i>-ila</i>	- litsha u ita	Mphorosi	halwa
<i>-hurana</i>	kwakwana/farana/vha tsini na tsini	Sambitsolo	vhaswa vhane vha khou eletshedzwa/sol wa
Ludzula	-zwimbisa	-mwemweli	-sei/setsheleli

Figara dza muambo

	Lushaka	Thalutshedzo
Mutaladzi 1	<i>Limethafore</i>	Zwo no ḥalutshedzwa afho n̄tha
‘lo no vhonaho’	Withi (<i>Liambélé</i>)	ndi vho ḫivha/tangana na zwinzhi zwa vhutshilo
‘zwa ya na vhusula’	Liambélé	zwa mbo ḫi tshinyala magumoni
‘U konyolela matanda n̄devheni’	Liambélé	u sa thetshelesa
Mutaldzi 3	Linanedzi;	tombo a ḫi meli mudzi. Zwi tshi amba fhedzi uri muthu o no tshilaho tshifhinga tshilapfu; ‘tenda u vha mutshila’ - muswa kha tende u tevhela ngeletshedzo/ndayo.
Mutaladzi 14	Lifanyamuthu	zwi vho nga ‘mvalo’ ndi vhathu vhane vha sengisa, zwi tshi amba uri arali vhaswa vha sa thetshelesa mvalo dzavho dzi tshi vha kaidza, vha ḫo disola na musi vho no lovha.

3.10.4 Thouni na mudi

Thouni yo shumiswaho tshirendoni itshi ndi ya u luvheledza. Murendi o dzika a tshi ita khumbelo yawe. U khou humbelo o ḫitsisa uri vhaswa vha ḫanganedze khumbelo yawe. Tsho dzikusaho murendi ndi u vhona vhaswa vha tshi khou xela nga zwiito zwi songo ḫaho zwine zwa vha posa dindini. U ya nga murendi, zwo fanela uri vhaswa havha vha ambiwe navho, vha eletschedziwe. Mudi wa tshirendo itshi ndi wo dzikaho, wo fholaho. Izwi ndi u itela uri khumbelo/ ngeletshedzo i swikele vho teaho, i ḫanganedzwe, i pfiwe. Mutevhetsindo na wone u tea u ongolowa ngauri hu na ndayo hafha. Nga u angaredza, tshirendo tsho the hetshi tsho fhola, tsho dzika.

Mbudziso pfufhi

1. Murendi u na khumbelo hafha. Ndi ifhio? (1)
2. Hu na zwikhukhulisi zwo vhalaho zwi khakhisaho vhaswa.
Bulani ZWIRARU. (3)
3. Murendi u tuwedza mini nga mutaladzi wa 7?
Tandavhudzani. (2))
4. Neani muhumbulo muhulwane wa itshi
tshirendo. (2)
5. Arali o vha e inwi murendi, no vha vha ni tshi nga vhudza mini vhaswa vha ano maduvha
zwi tshi kwama vhumatshelo havho? Bulani ZWIVHILI fhedzi. (2)

/10/

Mbudziso ndapfu

Lushaka na tshivhumbeo zwa itshi tshirendo zwi thusedza hani u bvisela khagala thouni, mudi na mutevhetsindo tshirendoni itshi? Sengulusani.

/10/

3.11 Ndi dakalo-zwililo *nга Mafhege B.R*

- 1 Lo tsha ndi nyavha-nyavha,
- 2 Vhutshilo ndi mupikisano,
- 3 Wa sa thanya u a redzemuwa,
- 4 Vhatali hu hone vho tangana.

- 5 Vha amba vha sea vha vhandana,
- 6 Musi hu hone lo sina midzi,
- 7 Vhusiwana vhu tshe ho ngalangala,

8 Hu hone o tsitsa vhana.

9 Ngelekanyo vho xedza,

10 Mathupho mbilaelo zwo livhalwa,

11 Mihumbulo la matshelo i siho,

12 Zwa mulovha zwo fhira.

13 Tshifhinga tshi tambiswa nga dakalo,

14 Ri diphina nga zwa zwino,

15 Ngauri zwino ndi zwa zwino,

16 La u tavhela u li ore.

17 Shango u hula ndi vhathu,

18 Maguhuhu u dala ndi ifa,

19 Zwe a vhulunga ndi dakalo-zwililo,

20 Tshifi iwe muñe u tou ñirembela.

21 Zwikhoðo u dala nga madzanga,

22 Ro hangwa uri zwe ñi ndi mahandana

23 Ngeno hu si tshinwe hu dakalo-zwililo,

24 Ngeno Muñe wa lutshele o ñea.

25 Ri laña Ene ra itela yashu mivhili,

26 Dakalo-dakalo lo thalangana,

27 Gundo lo dala vha dakalo-zwililo,

28 Fhedzi zwe ñi mahandana.

Manweledzo a tshirendo

Tshirendo itshi tshi amba nga ha khaedu nnzhi dza vhutshilo. La vhuya la tsha, vhathu tshavho ndi u dzhena kha mbambe ya zwa madzanga a lino shango. Vha no diphina vha ralo vha hangwa uri matshelo zwithu zwi nga shanduka, vhukimvi ha fhela vha sala vho ralo. Shango heli lo hwala lo inga, hone-ha iwe muñe u tea u tou dilugisela. Zwothezwothe madzanga, hu tshelede, zwi a fhela. Ri tshi rali ri vha ro hangwa Mudzimu, Ri tshi rali ri vha ro hangwa Mudzimu, ra takadza mivhili yashu nga madzanga a mahandana.

3.11.1 Thero

Murendi o disendeka kha theroy a u diphina lwa tshifhinganyana. Naho wa dikuvhanganyela zwa madzanga a lino shango, zwothe hezwo ndi mahandana ngauri zwi da zwa fhira, zwi a fhela. Shangoni ri kha mutatisano wa u kuvhanganya madzanga na lupfumo ri tshi itela u ditakadza, ra vho hangwa u shumela Mudzimu. Murendi u eletshedza uri ri songo ri ri tshi khou diphina nga zwa shango, ra vho hangwa uri Mudzimu u hone. Zwa mulovha zwi a fhela.

3.11.2 Lushaka na tshivhumbeo

Murendi u khou sasalandza vhutshilo ha u funesa madzanga fhano shangoni, ngauralo lushaka lwa tshirendo itshi ndi **sathaya**. Tsho vhumbwa nga mitaladzi mipfufhi yo faranaho, i pfalaho. Ndima ndi sumbe, dzo faredzaho mitaladzi miñamina (khwanthireni).

3.11.3 Dikishini na figara dza muambo

Thoho: Ho shumiswa oksimoroni ya maipfi a hanedzanaho, ‘ndi dakalo-zwililo’. Zwi amba uri hafha vhutshiloni zwothe zwine ra diphina ngazwo ndi mahandana, zwi a fhela ha sala thambulo.

Maipfi	\hat{x} Thalutshedzo		Maipfi	\hat{x} Thalutshedzo
<i>Nyavha-nyavha</i>	vilili/ zwo vhilingana		<i>tshiffi</i>	mureo wa mutsigo wa tombo
<i>Mupikisano</i>	mutatisano		\hat{x} -dirembela	diretshela
<i>-redzemuwa</i>	-suvha/ dzhena khakhathini		<i>Mahandana</i>	zwithu zwi sa dzi/ zwi si na mushumo/ndeme/zwa tshifhinganyana
<i>-ngalangala</i>	fhela		<i>lutshele</i>	vhutshilo (kha tshirendo); tshikhonono tshi dzulaho mađini avhudzi (lexical)
<i>-livhalwa</i>	- hangwa		<i>-thalangana</i>	balangana/fhela/tuwa
<i>Maguhuhu</i>	matsilu		<i>gundo</i>	u fhenya

Figara dza muambo

	Lushaka	\hat{x} Thalutshedzo
Mataladzi 1	Mamethafore	vhutshilo mupikisano = sa mugidimoni, vhutshiloni vhathe lwela u wana zwi no fhira zwa vhaiwe; vha kha mbambe. <i>Maguhuhu</i> = vhathe vha maguhuhu ndi vha songo thanyaho, vha dzhiwa sa ‘maguhuhu’.
Mitaladzi 6 na 8	Withi (<i>ljambele</i>)	hu hone ho takaliwa
<i>‘La u tavhela u li orele’</i>	Murero	muthu kha diphine arali tshifhinga tshi tshi tenda.
‘Dakalo- dakalo’	Ndovhololo	dakalo vhukuma, ndi u khwathisedza.

Mbudziso pfufhi

1. Ndi figara-de ya muambo i re kha mutaladzi
wa 2? (1)
2. Murendi u ḥoda u ri vhudza mini nga mutaladzi
wa 1? (2)
3. Sedzani mitaladzi ya 19, 23 na 27 nga vhuronwane. Murendi o shumisa oksimoroni.
Sumbedzani u tea hayo afho he ya shumiswa. (2)
4. Ndi ufhio mulaedza une murendi a ḥoda u u rumela kha vhavhali nga
tshirendo itshi? (2)
5. Ni a ima naa na zwine murendi a amba zwone kha ndima ya 7?
Tikedzani phindulo yanu nga mbuno tharu. (3)

/10/

Mbudziso ndapfu

Vhutshiloni muthu tshawe ndi vhuhovheleli ngauri ha fushei. Sengulusani vhungoho ha likumedzwa ili no disendeka nga zwi wanalaho tshirendoni itshi. **/10/**

3.12 Mulondo wa lufu nga *Sigwaghulimu W.M.R*

- 1 Mimuya ya vhatu vho felaho tshipfundamuyani tsha Kitwe,
- 2 Sa buluvhutsi ja tshikegulu,
- 3 I vhimbila miedzini ya Rhodesia,
- 4 I ḥoda haya hu orotshela ha vhothe vho kundwaho.

- 5 Mukumo mulondoni wa Kitwe,
- 6 Ndi thabelo i si na vhuelo
- 7 Thabelo ya vhanna vho imaho nga huswi
- 8 U gwa malasha a u dzingadza mimuya yo guguvhalaho.

- 9 Rothe ro denengedzwa nga Tshanda tshi si na vhuelo;
- 10 Tshanda tshi tshidzaho nga u tevhula
- 11 Phangami na tsalamurahu,
- 12 Lwendoni lwa khunyeledzo ya Mulayo.

- 13 Khombo yo ni welaho a i tinywi.
- 14 Ndi u dihanedza ha u begwa,
- 15 Tshine ra lilela a si lufu lwanu,
- 16 Ndi vhuṭungu na tshengelo ye na i pfa.

Manweledzo a tshirendo

Murendi nga hetshi tshirendo u khou lilela vhashumi vhe vha fela mugodini wa malasha wa Kitwe ngei Rhodesia (Zambia). Mugodi hoyu wo tou dilika/tiba. Vha dzulela u rabela vha tshi rabelela vha tshi humbula lufu lwa makhaulambilu. Murendi u vho tou fhulufhela Mudzimu fhedzi uri ndi Ene o faraho vhutshilo na u do tsireledza kha khombo yo welaho khonani dzawe. Murendi u dikhwathisa nga la uri a hu ane a nga tinya khombo i ngaho iyi, nahone tsho bebwaho tsho fa. Murendi u vhilaedzwa nga ndila ye avha vhanna vha fa ngayo, hu si nga lufu lwavho.

3.12.1 Thero

Tshirendo itsi tsho disendeka kha thero ya lufu lwo bvelelaho musi mugodi wa malasha wa Kitwe u tshi dilika. Tshirendo itsi tshi rumela mulaedza nga ndila i pfisaho vhutungu wa uri lufu lu a vhavha nahone lu bvelela huiwe na huiwe. Tshirendo itsi tshi eletshedza vhathu uri ri songo hangwa vhathu vhashu vho no ri siaho nga ndila dzo fhambanaho. Tshihulwane ndi thabelo u itela uri ri vhulungee mishumoni yo fhambanaho.

3.12.2 Lushaka na tshivhumbeo

Lushaka lwa tshirendo hetshi ndi eledzhi ngauri murendi u khou lilela vhashumi vho felaho mugodini wa Kitwe musi u tshi dilika ngei Zambia. Tshirendo itsi tsho vhumbiwa nga mitaladzi mipfufhi na milapfu i tshi elana na vhuhulu ha vhutungu he avha vhanna vha tangana naho. Ndima ndi nna dzo vhumbiwaho nga mitaladzi minamina (Khwantereini).

3.12.3 Dikishini na figara dza muambo

Tshirendo itsi na tshone tsho pfuma vhukuma zwi tshi kwama kushumisele kwa maipfi na figara dza muambo. Zwinwe zwa hone asizwi:

Thoho: ‘Mulondo wa lufu’ ndi limetafore. Mugodi hoyu (Mulondo) u vhambedzwa na vhida la lufu le khalo ha vhulungwa vhashumi vhanzhi vha uyu mugodi musi u tshi dilika.

Maipfi	Thalutshedzo	Maipfi	Thalutshedzo
Mulondo	mulindi/mugodi	dzingadza	fhumudza
Buluvhutsi	vhutsi vhutswu vhu kombodzaho	guguvhalaho	tungufhalaho
Tshikegulu	khuli ya nga matsheloni	denengedzwa	u farwa zwavhudzi
-vimbila	leleda	phangami	murangaphanda
-orotshelaho	ṭutshelaho/yaho	tsalamurahu	vhatetheli
vho kundwaho	vho faho	khunyeledzo	phetheo/magumo
mukumo	muungo/mubvumo	tinywi	a i phemphei/pilwi
vhuelo	tshikalo	dihahedza	difashisa
nga huswi	vhothe/vhathihi		

Figara dza muambo

	Lushaka	Thalutshedzo
‘ sa buluvhutsi la tshikegulu’	Lifanyisi	buluvhutsi na khuli zwi a kombodza . Zwi vho nga mimuya ya havha vho felaho mugodini i vho sokou monamona afho mugodini nga u sa vhona ndila.
‘ Mutala... 8	Lifanyamuthu	mushumo wa u gwa malasha u vho newa zwiitwana zwa muthu sa u dzingadza kana u fhembledza mimuya ya avho vho felaho mugodini .

‘Tshanda’	Ałushini	zwi tshi vho ambelwa uri vhashumi afho mugodini vha khou tshila nga tshilidzi tsha Mudzimu.
	Pharadokisi	‘Tshanda tshi tshidzaho’ nga u tevhula’ = Mudzimu u a kona u tshidza mimuya ya vhatu naho vho no fa. ‘Phangami na tsalamurahu’ = Vhothevhothe.

3.12.4 Thouni na mudi

Kha itshi tshirendo, murendi o dzikuswa nga lufu lwa vhanna vhanzhi vhe vha fela mugodini wa Kitwe ngei Zambia nga miiwaha ya vho 1970. Hezwi zwi tungufhadza murendi lune u vho tou lilela havha vhanna vho faho na u rabelela avho vhanne vha khou shuma uri vha tsireledzee. U dzulela u tshuwa uri khamusi mugodi uyu u nga dovha wa dilika. Hezwi zwothe zwi ita uri murendi a tunguhale. Ngauralo mudi wa tshirendo itshi u pfala u tshi kokovha phasi ngauri murendi o tsikeledzwa. Zwi di nga na mutevhetsindo wa itshi tshirendo ndi u ongolowaho zwi tshi edza u pfa vhułtungu ha murendi.

Mbudziso pfufhi

1. Ndi figara-de ya muambo ye murendi a i shumisa kha mutualadzi wa 2?
I thusedza hani ḥhalutshedzo afho he ya shumiswa?
(3)
2. Maipfi ‘Tshanda’ na ‘Mulayo’ a bvisela khagala thikho-de ya vhurendi?
Sumbedzani ndeme yazwo afho he ya shuma.
(2)
3. Ni nga ri mini nga thounu na mudi zwa hetshi tshirendo? Ndi ngani ni tshi ralo?
(2)
4. Muhumbulo muhulwane wa tshirendo itshi ndi ufhio?
(1)
5. Ni a tendelana na na kuvhonele kwa murendi kwo faredzwaho kha ndima ya 3?
Tikedzani.
(2)

/10/

Mbudziso ndapfu

Lufu lwa vhashumi mugodini uyu lu ḥtuwedza hani thounu na mudi tshirendoni itshi?
Sengulusani. /10/

NDIMA YA 4

PHINDULO DZO LAVHELELWAHO KHA MISHUMO YO NEWAHO

Mushumo 1: *Ri bva kule* nga Musehane N.M

Mbudziso pfufhi

1. a. Magumoni – ndi musi o no bvelela/swikelela zwipikwa zwawe. ✓
b. Mathomoni – ndi musi a tshi thoma u dilugisela vhumatshelo hawe. ✓
c. Malegelegen – ndi musi muthu o no swika kha vhutholi ya mitshelo ya biko lawe. ✓
2. Tshiniwe na tshiniwe tshi wanwa nga u kondelela. ✓
3. Mutevhetsindo ndi u ongolowaho, ngauralo mudi wa tshirendo ndi wo dzikaho, wo fholaho. ✓✓
5. Muthu u tea u kondelela, u lindela, a shuma uri a vhuye a wane zwivhuya matshelo. ✓✓
6. Ndi a tendelana nae. Vhutshiloni a hu na tshi no khunyelela/da nga duvha lithihi, zwi dzhia tshifhinga tshilapfu uri muthu a swikelele kha zwipikwa zwawe. ✓✓

/10/

Mbudziso ndapfu

Mutevhetsindo ndi u elela ha mitaladzi tshirendoni. Mutevhetsindo u vha u ongolowaho arali zwine zwa khou rerwa nga hazwo zwa vha zwi tungufhadzaho, kana wa vha u tavhanyaho arali zwi rerwaho zwi zwine zwa takadza. Mulaedza ndi zwine murendi a tama ri tshi guda kana u zwi dzhieila nzhele. Murendi u tama u eletshedza vhavhali uri u wana zwivhuya vhutshiloni muthu u tea kondelela, u lindela na u shuma wo difunga u swikela u tshi bveledza zwipikwa zwau.

Hezwi murendi u zwi bveledza nga u shumisa mutevhetsindo u ongolowaho u itela uri zwine a amba zwi swikelele kha vhavhali.

Mushumo 2: *Lo tsha* nga *Phaswana N.E*

1. Ipfī ‘Lo tsha’li bvisela khagala uri vhathu vhatswu vho vha vha swiswini/thambuloni kha muvhuso wa tshitalula, zwino ngauri vho wana demokirasi nangoho ‘lo tsha’ ngauri vharema vho vhofholowa. ✓✓
2. Mushumo wa rifureini tshirendoni itshi ndi u ombedzela/khwathisedza uri vhathu vha tea u pembelela mbofholowo ye vhathu vhatswu vha i wana u bva kha muvhuso wa tshitalula wa vhatshena. ✓✓
3. Mutaladzi 2: ‘*pembela ndi pembele*’
Mibvumo i dovholahoh (alitheresheni) ndi **p**, **mb** na **I**. ✓✓
Mutaladzi 13: ‘*zwifhetashango zwa shanduka zwifhatashango*’
Mibvumo i dovholahoh (alitheresheni) ndi **zw**, **fh**, **t**, **sh** na **ng**. ✓✓
4. U tea u newa ‘tsanga’ nga vhathu vhothe vhe vha vha vho tsikeledzwa nga muvhuso wa tshitalula vhane vha vha vhatshena vha vho pembele nae. ✓✓

/10/

Mbudziso ndapfu

Murendi tshirendoni itshi o takala, o takalela u vhofholowa ha vhathu vhatswu/u wana havho demokirasi. Murendi u takadzwa hafhu nga u vhona vhathu vhe vha vha tshi pfi ndi matherorisi (vhavhi) vhe vhone vho disaho mbofholowo nahone hu songo shuluwa malofha. Izwi zwethe zwi nea murendi dakalo ngauri zwe sia tshitalula tsho fhela tshothe. Murendi u bvisela khagala dakalo lawe nga u shumisa refureini, ndovhololo ya maipfi, rethoriki na murathelo.

Mushumo 3: *Ramaremisa* nga Z. Mutsila

Mbudziso pfufhi

1. Murendi u ḥodou ri vhudza uri musi khosi yo dzama hu tea u dzhena tshiduloni nga mukololo o tewaho ngatsho ane hafha a vha Ramaremisa. ✓✓
2. Ndi onomatopia. Mushumo wayo ndi u bveladza/ṭana muungo une wa ramba tshikona na vhathu na u khwathisa vhukuma uri vhuhosi vhu tea u vhewa nga tshikona. ✓✓
3. Ndi wa u sumbedza uri u ya nga nga mvelele ya Tshivenda vhuhosi vhu naka/khwat̄ha nga u vhangiwa, ha sa vhangiwa zwi a ḥula. ✓✓
4. Tshirendo itsi tshi ḥana mvelele ya Tshivenda ya uri vhuhosi vhu vhewa nga tshikona nahone vhu naka u vhangiwa. ✓✓
5. Hai, a thi mu pfeli vhutungu. Mahwasane u ya nga tshirendo itsi u khou tou vhanga vhuhosi, muñe waho e Ramaremisa. ✓✓

/10/

Mbudziso ndapfu

Mutevhetsindo ndi u elela ha mitaladzi tshirendoni. Zwiga zwa u vhala ndi zwine zwa shumiswa u langa nyelelo ya mitaladzi, mudi na thouni. Kha itsi tshirendo zwiga zwe shumiswaho ndi tshitopo, semi-kholoni, khoma na tshigarukela. Zwiga hezwi zwe zwi ita uri tshikhodo itsi tshi imbee, tshi rendee, nahone tshi dovhe tshi difhe. Ndi ngazwo mutevhetsindo hoyu u tshi ḥavanya wa dovha wa ongolowa u tshi langwa nga zwenezwi zwiga zwa u vhala.

/10/

Mushumo 4: *Chris Hani* nga Ndlovu L.R

Mbudziso pfufhi

1. Eledzhi, ngauri murendi u khou lilela lufu lwa Chris Hani we a lwela demokirasi kha lino shango. ✓✓
2. Lufu lwa Chris Hani lwo disa nyofho shangoni lothe. ✓
3. Ndi lifanyisi, ✓ hune u dinalea ha vhathu ha fanyiswa na madi o dzikuwaho zwi tshi khwathisedza uri lufu lwa Chris Hani lwo vhaisesa vhathu. ✓
4. Muhumbulo muhulwane ndi wa u sumbedza uri naho Chri Hani o fa/vhulawa, ha nga hangwiwi na khathihi. ✓✓
5. - O lwela vhutshilo ha khwiñe kha vhothe. ✓
- O disa tshanduko kha zwa matshilisano. ✓
- O disa tshanduko ya zwa polotiki, ikonomi, na zwiñwe. ✓

/10/

Mbudziso ndapfu

Thalutshedzo ndi u bvisela khagala zwine tshirendo tsha amba zwone. Hezwi murendi u zwi vhonadza nga kha ndima dza tshirendo.

Ndima 1: Murendi u sumbedza uri lufu lwa Chris Hani lwo disa nyofho kha vhathu, zwa ita na u vha sinyusa zwiñhulu.

Ndima 2: Chris Hani o vha o newa mushumo muhulwane wa u disa mboñholowo na demokirasi shangoni ja Afrika Tshipembe, fhedzi iyo mboñholowo ho ngo tsha diphina ngayo vhunga o mbo di vhulawa.

Ndima 3: Murendi u sumbedza uri naho Chris Hani o fa, a hu na ane a nga hangwa mishumo yawe mivhuya nahone vhatikedzi vhawé vho anda vhukuma.

Ndima 4: Murendi u vhaisala zwiñhulu musi a tshi sumbedza uri naho Chris Hani o simesa u shuma o difunga uri hu vhe na vhutshilo ha khwiñe na u disa mboñholowo Afrika Tshipembe, zwothe zwo sala zwi tshi vha hone o no lovha a vhulungwa.

/10/

Mushumo 5: *Hu tshi kovhiwa ifa* nga Mudau F.R

1. C/Zwi a kond^a ✓
2. Ndi sonethe, ✓ ngauri tsho vhumbiwa nga mitalaldzi ya 14. ✓
3. ‘Mulimo’ ndi mushonga u vhulayah^o/wa khombo ngauralo ipfi ili li sumbedza uri ifa li ita uri vhana vha muthu vha vhengane/vhulahane. ✓✓
4. Thouni ya tshirendo itshi yo dzika, zwa vho ita uri na mutevhetsindo u vhe u ongolowaho ngauri u kovhiwa ha ifa ndi mushumo u kond^aho lune arali zwa sa itwa nga vhudifhinduleli zwi nga disa vengo na mabulayo. ✓✓
5. Hai, a si zwavhu^di u nea ndaka yo^hthe nwana muthihi vhaniwe vha sala vha songo wana tshithu ngauri zwi a lutanya vhana vha musadzi.

KANA

Ee, muⁿe wa ndaka u na pfanelo ya u kovhekanya ndaka yawe nga hune a funa ngaho. ✓✓

/10/

Mbudziso ndapfu

Nyimele i taniwaho kha itshi tshirendo ndi ya mvelele ya tshikhuwa hune mubebi a kovha ndaka yawe a tshi kha di tshila. Nga Tshivenda ndaka i kovhiwa musi muⁿe wayo o no lovha, nahone muthu ane a wana zwintshi kana zwe^hthe ndi tanzhe la henefho muⁿani. Afha kha itsi tshirendo muthu o wanaho ndi lapedzi. Tshirendo itsi tshii tana mvelele mbili dzine dza kuⁿana.

Ano maduvha kha shango la demokirasi nn^e ndi vhona zwa khw^one zwi zwenezwi zwa u nwala wili hune mubebi a kovha ndaka yawe a tshi kha di tshila.

/10/

Mushumo 6: *Mbilu i lilela u gavha* nga Sigwaghulimu W.M.R

Mbudziso pfufhi

1. *Deme na dinzwini ✓✓*
2. *abcb ✓*
3. *Lifanyisi. ✓ Zwine mbilu ya tama zwi fanyiswa na miri yo tsitsikanaho ine ya lwela u wana masana a duvha. Zwo ralo, mbilu ya muthu na yone i lwela u wana zwivhuya kana madzanga a lino shango. ✓✓*
4. *Muhumbulo muhulwane ndi wa uri vhathu kha vha tutshele midifho/madzanga a shango vha tevhele Mudzimu uri vha tshidzwe mimuyani yavho. ✓✓*
5. *Ndi a tendelana nae. Vhathu vha funesa u diphina nga midifho ya shango, vha vho hangwa u tshila vha tshi rabelea Mudzimu. ✓✓*

/10/

Mbudziso ndapfu

Tshirendo itshi tshi khou laya khathihi na u kaidza vhathu uri vha litshe u dinetisa nga vhutamatama ha madzanga a lino shango. Vhathu vha tshilela u diphina na u dikuvhanganyaela madzanga zwine zwa ita uri vha kheluwe kha ndila kwayo ya Mudzimu. Tshifhinga tshothe muthu u lilela zwithu zwavhuđi na madzanga lune a vhuya a didzhenisa kha zwa vhuada. Zwo ralo, ri vho hangwa uri Mudzimu u hone. Murendi u eletshedza vhathu uri kha ndado yeneyi ya vhutshilo kha ri khwathe ri tinye zwa lino shango, ndila dzashu dzi livhe Mudzimuni.

/10/

Mushumo 7: A si ene nga Ndlovu L.R

1. Murendi u bvisela khagala uri Vho-Mandela a vha nga vuwi vho shumela vhathu na u vha fha tshiniwe na tshiniwe vhone vho dzula. ✓✓
2. Murendi u ombedzela uri a hu na na murangaphanda na muthihi ane a do itela vhathu zwe the vhone vho dzula. ✓✓
3. Murendi o dinalea, ngauri u vhona vhathu vha tshi bvafha, vha sa tod i u dishumela, vha tshi lilela u itelwa tshiniwe na tshiniwe nga vharangaphanda vhavho. ✓✓
4. Mishumo mivhuya ya Vho-Mandela ndi ya u disa mboholowo, Thambo Mbeki wawe ndi wa u vusa ikonomi ya shango, ngeno Ramaphosa a tshi tutu wedza uri vhathu vha litshe vhuada. [Vhavhili fhedzi, maraga mbili.] ✓✓
5. Ndi ima nae. Uri muthu a bvelele a zwi tod i muniwe muthu, iwe mu ne u tou kondelela, a dishumela a sa neti. ✓✓

/10/

Mbudziso ndapfu

Vhudipfi ndi ndila ine murendi a nyanyuwa ngayo musi a tshi nwala tshirendo, ngeno mitaladzi zwi zwone zwiko two faredzaho mafhungo a tshirendo. Vhudipfi ha murendi tshirendoni itsi ndi ha u dinalea. Murendi u vhaiswa nga vhubva vhune vhathu vha vha naho, vha tshi humbula uri vha do wana tshiniwe na tshiniwe kha vharangaphanda vhavho.

Izwi u zwi bvisela khagala nga mitaladzi i tevhelaho:

Mit, 1 – 4: Murendi u khwathisedza u pfa vhu tzungu hawe a tshi vhona vhathu vho lindela Vho-Mandela uri vha vha itele zwe the vhone vho dzula.

Mit. 6 – 8: Murendi u dovha a sinyuswa nga vhubva ha vhathu vhane vha humbula uri vha do tou shumelwa nga vharangaphanda vhavho sa Thabo Mbeki.

Mit. 9 – 10: Murendi u pfa vhu tzungu a tshi vhona vhathu vhane vha wana tshelede ya muvhuso vha songo shuma tshithu.

Mit. 13 – 16: U dovha a sinyusiwa nga vhathu vhane vha ralo u diphina nga zwiko zwa muvhuso ngeno hu si na zwine vha khou shuma.

Mit. 17 – 20: Murendi u bvisela vhupfiwa hawe khagala nga u buledza uri ndi ri ne vhane vhane nga ro the ra tea u takutshedza ra bveledza shango lashu.

/10/

Mushumo 8: *Zwila* nga Mafhege B.R

1. ‘Mutamvu u tshe na thodzi’ ✓
2. O no kegula/kalaha, tsho salaho ndi u fa. ✓✓
3. Muthu muiwe na muriwe hu a swika tshifhinga tshine a fhelelwa nga maanda/nungo musi o no hula. ✓✓
4. Muvhali u pfela vhutungu mualuwa ane ha tsha kona u diitela tshithu. ✓✓
5. Ee, u hula zwi a vhavha na u pfisa vhutungu ngauri nungo a dzi tsheeho. ✓✓
6. Ipfī ‘Zwi’ li amba kale/tshifhinga tsho fhiraho/mulovha. ✓

/10/

Mbudziso ndapfu

Zwine ra guda ndi milaedza ine murendi a rumela nga tshirendo tshawe. Afha murendi u rumela mulaedza wa ngoho i sa shandukisei – tsho bebwaho tshi tea u hula tsha kalaha/kegula. Itshi ndi tshipida tsha tsiko tsha vhutshilo. U aluwa zwi da na khaedu dzaho – u fhelelwa nga nungo, u sa tsha vha na lutamo lwa zwiliwa, u dzulela u lwala, na zwiñwe. Ndi ngazwo murendi hafha a tshi tama na u humela vhuhanani. Fhedzi pfunzo khulwane ndi ya uri kha ri digudise u tanganedza nyimele heyi ine ra shaya nungo ya u i shandukisa. Zwothe hezwi ndi vhuhali ha tshifhinga. /10/

Mushumo 9: *Xuxuxu* nga Mphaga A.A

1. Zwi amba muphadadaladzi wa mafhungo e a a pfa/vhudzwa/a vhaniwe. ✓✓
2. Phanzi ✓
3. Vhathu kha ri litshe u thetshelesa zwine xuxuxu a amba zwone. ✓✓
4. Lifanyisi. ✓ Xuxuxu u a ofhisia, u fanyiswa na mphogoli une wa shushedza vhathu, ngauralo xuxuxu u a kona u fhandekanya/u lutanya vhathu. ✓
5. Hai. Naho xuxuxu e mulutanyi na mudziazwitshele, a thi tami a tshi tou welwa nga khombo a huvhala kana a fa lini, ndi tama a tshi di tou wana vhathu vha mu eletshedza/rabelela uri a shanduke kutshilelle kwawe.

KANA

Ee. Khamusi arali xuxuxu a tumulwa mulenzhe kana a wana khombo o vha tshi nga dzula fhasi vhuxuxuxu ha fhela.

[Maraga tharu kha muhumbulo u pflaho.] ✓✓✓

/10/

Mbudziso ndapfu

Murendi u dzikuwa sa o karuswaho lune a vho tama u bula zwe a khuba. Murendi u dzikuswa nga vhathu vha zwitsheli vhane vha vha khombo vhukuma zwitshavhani zwashu ngauri vha hotefhadza lushaka na matshilisano. Xuxuxu nga lulimi lwawe lufhiraho u a kona u pwasha miṭa, a luṭanya vhana vha musadzi, mme na riwana, a fhambanya na dzikhonani. Hezwi ndi zwone zwi ṭokonyaho murendi uri a vhuye a bode, ndivho hu u tama u kaidza vhuada vhu hashiwaho nga xuxuxu.

Mulaedza hoyu u nga thusa vhukuma kha u khwinisa matshilisano na vhushaka vhukati ha vhathu.

/10/

Mushumo 10: *Ntendele ndi vhe tsumbandila* nga Mudau F.R

Mbudziso pfufhi

1. U khou humbelo vhaswa uri vha mu tendele uri a vha ḥnee ndayo dza kutshilele kwavho vhutshiloni. ✓
2. a. U shumisesa zwikambi
b. U sa tenda u laiwa
c. U sa ḥthonifha vhahulwane
[Zwiraru fhedzi zwi pfalaho] ✓✓✓
3. Tshikolo tshi a ḥanzwa muthu a ḥdiimisa, ngauralo a funaho pfunzo zwivhuya zwi ḥdo mu tevhela. ✓✓
4. Vhaswa kha vha tende u thetshelesa vhahulwane na u ḥibvisa kha mikhwa mivhi uri vha lalame kha ḥlino shango/ndi vhudifhinduleli ha vhahulwane ha u laya thangana ḥthukhu uri vha si vhe lushaka lwo xelaho. ✓✓
5. a. Uri vha dzhene tshikolo ✓
b. Uri vha songo vhuswa nga zwikambi ✓

/10/

Mbudziso ndapfu

Tshirendo tshiniwe na tshiniwe tshi na lushaka na tshivhumbeo zwine zwa ḥtutuwedza thounu, mudi na mutevhetsindo zwa tshirendo tshenetsho. Tshivhumbeo tsha itshi tshirendo ndi sonethe ya liriki, ngauri tsho vhumbwa nga mitaladzi ya 14, nahone murendi u dovha a vha na lufuno kha vhaswa vha musalauno. Ndi ngazwo murendi o vanga mitaladzi mipfufhi na milapfu u itela uri a kone u luvheledza vhaswa havha uri vha mu thetshelese. U amba o digeda a tshi ita khumbelo ya u eletshedza vhaswa, zwa vho ita uri thounu yawe i vhe ya u takala na u kunga vhaswa havha. Tshirendo tsho dzika, mudi wa hone ndi wo rombah, u kungaho nahone wo fholaho. Mutevhetsindo ndi u ongolowaho, wa nyelelo yavhuđi. Zwi khagala uri murendi o kona vhukuma u vanga lushaka lwa tshirendo, tshivhumbeo, thounu na mutevhetsindo.

/10/

Mushumo 11: Ndi dakalo zwililo nga Mafhege B.R

Mbudziso pfufhi

1. Ndi ḥlimetafore. ✓
2. La vhuya la tsha, vhathu vha tsa vha tshi gonya, vha tshi zwima zwine zwa nga vha takadza/ditshidza ngazwo. ✓✓
3. Khanedzano iyi ndi ya u khwathisedza uri zwine vhathu vha lilela zwone fhano shangoni ndi zwi ri ḥiselaho madakalo a tshifhinganyana, fhedzi magumoni zwi ri kudza zwililoni na maṭunguni. ✓✓
4. Nga tshirendo itshi murendi u ḥoda u eletshedza vhathu uri zwothe zwa fhano shangoni zwine ra pandamedza zwone ndi mahandana, nahone zwi ri fhambanya na Mudzimu washu. ✓✓
5. Ee. a. U hangwa Mudzimu ri tshi itela u takadza mivhili yashu
b. Mashudu mavhi a ri wani dakalo ḥo fhelelaho vhutshiloni hashu
c. Zwothe zwa fhano shangoni ndi mahandana, zwi a fhela.

[ZWIRARU fhedzi zwi pfalaho.] ✓✓✓

/10/

Mbudziso ndapfu

Murendi u khagala nga ha u sa fushea ha muthu. Vhathu ri funesa madzanga, vhuhovheeli na u diphina ha tshifhinganyana. Murendi u vhona hezwi zwo^{the} hu u dinetisela lifhedzi. La vhuya la tsha hu vuwa dzhatsha na mbambe hu tshi lwelwa u wana tsha khwine kha muriwe. Avho vhane zwa vha nakela, vha la vha fura vha hangwa la matshelo musi zwo no fhela. Kha mbambe yeneyi ya u lwela madzanga a mbilu, vhathu ri vho hangwa uri hu na Mudzimu ane ra tea u mu rabela. Tshashu ri dzulela u to^{da} lupfumo, madzanga na u newa zwikhodo nga vhathu. Nga hone u sa fushea, ri vhuya ra didzhenisa kha vhuada vhu ri hovhelaho thambulo i sa gumi.

U ya nga murendi, u vhona zwo^{the} hezwi zwi songo tea nahone hu mahandana. Musi ri kha vhukimvi hovhu, ri tea u zwi divha uri zwi a fhela ha sala dodzidodzi. U sa fushea ha mbilu ya muthu, u ya nga murendi, zwi fhambanya kule muthu na Muvhumbi wawe. Murendi o kona vhukuma u tana thambulo ine vhathu vha dihovhela nga hone u sa fushea vhe kha iyo mbambe ya u lwela u rola madzanga a lino shango.

/10/

Mushumo 12: Mulondo wa lufu nga Sigwavhulimu W.M.R

Mbudziso pfufhi

1. Ndi lifanyisi. ✓ Hu khou fanyiswa tshipfundamuya na khuli i savhonadzi. Zwi tshi tou amba fhedzi uri mimuya ya havha vhanna vho felaho mugodini a i tshee na vhuyo, i vho sokou monamona/vhimbila ngomu mugodini nga u shaya vha^{ne}. ✓✓
2. Ndi thikho ya alusheni. ✓ Murendi u amba nga ha Mudzimu na milayo ya Bivhilini i langaho muthu. ✓
3. Thounu ndi ya u pfa vhutungu ngauri murendi u khou amba nga ha lufu, mudi ndi wo vhofhanaho u lemelaho ngauri mugodini uyu wa Kitwe ho fela vhanna vhanzhi. ✓✓
4. Muhumbulo muhulwane ndi wa u elelwa na u lilela vhanna vho felaho mugodini wa Kitwe u re ngei Zambia. ✓
5. Ee. Khombo ya u wa ha mugodi i nga wela mushumi muriwe na muriwe wa mugodini, nahone lufu lwa hone lu a vhavha ngauri vhanna avho vho fela vhutunguni vhu shushaho nga maanda. ✓✓

/10/

Mbudziso ndapfu

Murendi kha itsi tshirendo u lilela lufu lwo welaho vhashumi/vhanna vha mugodini wa Kitwe. Hezwi murendi u zwi amba a tshi pfa vhut^utungu ngauri vhanna havho vho fela vhutunguni. Hezwi zwi ita uri thounu i vhe ya u pfa vhut^utungu. Mudi wa tshirendo na wone u fhasi vhukuma ngauri hu khou ambiwa nga ha lufu. Ndi ngazwo tshirendo hetshi tshi tshi ongolowa, ngeno na mitaladzi ya hone yo vangana mipfufhi na milapfu. Hezwi zwi anana na muthu ane a khou amba a tshi fhihamelwa nga u pfa vhut^utungu vhuhulu. Tshawe ndi u toolola mafhundo awe ngavhuya, a tshi tsengisa na mit^uodzi. Murendi o kona u bvisela khagala thounu na mudi musi a tshi elelwa lufu lwa havha vhanna vho felaho mugodini wa Kitwe ngei Zambia. Nyelelo ya mitaladzi, mudi na thouni zwi bvisela zwavhu^udi khagala vhudipfi ha murendi.

/10/

NDIMA YA 5

RUBRIKI YA U TOLA MAANEA A LITHERETSHA

KHETHEKANYO YA A: RUBRIKI YA U TOLA MAANEA A LITHERETSHA – MBUDZISO NDAPFU: VHURENDI [MARAGA: 10]

Khritheria	Vhukoni ha nthesa	Tshikili Tshone	Vhukoni ha vhukati/ho linganelaho/vhu fushaho	Vhukoni ha fhasi	U sa kona
ZWI RE NGOMU	8–10	6–7	4–5	2–3	0–1
<p>Tsenguluso ya thoho Tshidziki tsha mafhungo/u khwathisedza nga vhutanzi na kupfesesele kwa tshibveledzwa</p> <p>MARAGA 6</p>	<p>-Tsenguluso yo nwelelaho ya thoho -Mbuno dzo angalalaho dzi gobolaho; hu na khwathisedzo yo dziaho u bva kha tshirendo -U pfesesa ha nthesa ha lushaka lwa liwalwa (vhurendi) na tshirendo</p>	<p>-U sumbedza u pfesesa na u sengulusa thoho nga ndila yone -Phindulo ndi yo faredzaho zwidodombedzwa zwi khagala -Mbuno dzi pfadzaho dzo nekedzwa, naho dziriwe dzadzo dzi songo tou tikedzwa u swika benefho -U pfesesa ha lushaka lwa liwalwa (vhurendi) na tshirendo</p>	<p>-Tsenguluso i fushaho/linganelaho ya thoho -Hu na dziwe mbuno dzavhudi dzi tikedzaho thoho -Naho dziwe dza mbuno dzo tikedzwa, hu di vha na vhutanzi vhu sa tendiseiho -U pfesesa ha mutheo ha lushaka lwa liwalwa (vhurendi) na tshirendo</p>	<p>-Tsenguluso ya thoho i sa fushi - Hu na tshaedzo khulwane ya mbuno dzi tikedzaho thoho -Kupfesesele kwa fhasi kwa lushaka lwa liwalwa (vhurendi) na tshirendo</p>	<p>-A hu na u pfesesa ha thoho -A hu na thikhedzo u bva kha tshirendo -Mugudi ha na ndivho ya lushaka lwa liwalwa (vhurendi) na tshirendo</p>
TSHIVHUMBEO NA	-Tshivhumbeo tsho	-Tshivhumbeo tshi re	-Hu di vha na vhuwe	-Tshivhumbeo tsho	-Tshivhumbeo tsho

LUAMBO	<p>lunzhedzanaho tshothe</p> <p>-Mbuno dzo lundwa tshidele nahone dza bveledzwa zwi khagala tshothe</p> <p>-Luambo, tshitaela, na thouni zwo vhibva, zwi a tokonya, nahone zwo lulama</p> <p>-A hu na vhukhakhi vhu vthonalaho ha girama, mupeleto na zwiga zwa u vhala</p>	<p>khagala na mbuno dzi tevhelelanaho lu pfadzaho</p> <p>-Thevhekano ya mbuno i a pfadza</p> <p>-Luambo, thouni na tshitaela vhunzhi zwo lulama</p>	<p>vhukhakhi ha tshivhumbeo</p> <p>-Maanea/Phindulo i shaedza thevhekano yo fhaateaho ya kupfesesele na ndunzhendunzhe</p> <p>-Luambo lwo faredza vhukhakhi vhu si gathi, thouni na tshitaela hunzhi zwo tea</p>	<p>pulaniwa lwo khakheaho</p> <p>-Mbuno a dzo ngo dzudzanywa lu pfadzaho</p> <p>-Vhukhakhi ha luambo vhu khagala</p> <p>-Thouni na tshitaila a zwo ngo tea</p>	<p>khakhea tshothe</p> <p>-Vhukhakhi vhunzhisa ha luambo na tshitaila</p>
MARAGA 3	8–10	6–7	4–5	2–3	0–1
MARAGANYANGAREDZI	END	END	END	END	END

The Mind the Gap study guide series
This publication is not for sale.

© Copyright Department of Basic Education
www.education.gov.za

Call Centre 0800 202 993

Tshivenda Luambo Lwa Hayani-Gireidi Ya 12-Dzhatsha La Vharendi **ISBN 978-1-4315-3397-8**